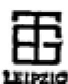
DEUTSCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN ZU BERLIN
ZENTRALINSTITUT
FÜR ALTE GESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

BSB B.G.TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1971

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI XXI–XXV

LIBRI XXI–XXII

RECOGNOVIT

THOMAS ALAN DOREY

BSB B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1971

BIBLIOTHECAE TEVBNERIANAE
HVIVS TEMPORIS
REDACTOR: GÜNTHER CHRISTIAN HANSEN

VLN 294 · 375/73/72 · ES 7M
1. AUFLAGE
COPYRIGHT 1972
BY BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT, LEIPZIG
PRINTED IN THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC
SATZ: LEIPZIGER DRUCKHAUS, GRAFISCHER GROSSBETRIEB
DRUCK UND BUCHBINDERISCHE VERARBEITUNG:
DRUCKEREI „GRAFIA“ KG, LEIPZIG

PATRI MEO

EDGAR ALEC DOREY

PRAEFATIO

Invitatus ab Institutione Teubneriana, ut T. Livi libros XXI–XXV recognoscerem, opus gratissimum libenter accepi, quippe qui, cum tot tamque singularium virorum qui T. Livium praeclarissime recensuerunt famam adaequare haudquaquam possim, haud absurdum fore existimem si aliquantulum mei laboris illorum tantis ingeniis adiciam.

Quod ad libros XXI–XXV attinet, omnium qui supersunt codicum longe vetustissimus est Puteaneus. hic codex (Paris. Bibl. Nat. Lat. 5730–**P**) saeculi V, unciali scriptura, nulla ferme verborum divisione, in agro Neapolitano, ut videtur, haud procul Abella transcriptus est; nam ad finem librorum XXI, XXIV, et XXV manu aequali adnotatum est *recognobi Abellini*.

Errores habet Puteaneus nonnullos, saepe e pravis verborum divisionibus exortos, e. g., XXI, 59, 6 *robore diis;* XXII, 47, 8 *deinde tendo;* 57, 7 *verebantur;* 60, 13 *demonstraret duces*. saepius etiam verba vel lineas omittit, e. g., XXI, 44, 9; 52, 11; XXII, 3, 9; 15, 5; XXIII, 9, 7; XXIV, 18, 3. correctus est ab ipso scriba (**P**[1]) atque altera aequali manu (**P**[2]). inter hos saepe haud facile distinguere possis. ita tamen rem navaverunt ut errores modo curarent, e. g., XXI, 56, 1 *sinistrum* **P**[2]: *ministrum* **P**; XXII, 31, 1 *Servilius* **P**[1]: *Serviliums* **P**; 51, 6 *stricta* **P**[1]: *strictam* **P**; 57, 12 *miles* **P**[2]: *melles* **P**, modo vel gravius exacerbarent, e. g., XXI, 48, 4 *colusque* **P**; *locusque* **P**[2]; XXII, 40, 1 *patentis* **P**: *petentis* **P**[2], 47, 5 *consili* **P**: *consilio* **P**[2]. post autem descriptionem codicum Romani, Colbertini, Medicei (saec. IX et X) ab alio quodam correctore, sive correctoribus, (**P**[3]) paucis in locis tractatus est. illud tamen pro certo habendum est, suo Marte usos esse omnes hos correctores, nisi si **P**[1] adhuc adhibuerit ipsum exemplar.

Haud potest dubitari quin a Puteaneo derivati sint omnes ceteri codices. nam omnes lacunae atque verborum omissiones quae in Puteaneo exstiterunt in omnibus qui supersunt codicibus etiam existunt, nisi si recentioribus saeculis vir grammaticus sua ipse sagacitate fretus verba supplere temptavit, e. g., XXII, 3, 9 *proposuit, 'Quin immo;* XXIII, 9, 7 *tremunt;* XXIV, 18, 3 *post Cannensem pugnam rem publicam deseruisse Italiaque excessisse velle dicebantur*, quae verba a Petrarcha in margine codicis Agennensis inscripta mox in recentioribus praevaluerunt. praeterea saepe accidit ut mendae a **P**[1] vel **P**[2] introductae, ubi **P** rectas lectiones habet vel saltem leviores errores, in omnibus ceteris codicibus perseveraverint, e. g., XXI, 46, 6 *ad despugnavierat* **P**: *anceps pugna erat* **P**[2] codd.; XXII, 61, 12 *Uzentini* **P**: *Surrentini* **P**[2] codd. si plura de hac re requiris, vide sis T. A. Dorey, *The Textual Tradition of Livy 21–25*, Classical Quarterly N. S. 8, 1958, pp. 161–164.

Deficit Puteaneus usque ad XXI, 20, 8; ab 21, 13 ad 29, 6 atque ab 30, 11 ad 41, 13.

De Puteaneo ipso atque correctoribus vide Walters et Conway, *Praefatio ad Tomum III Editionis Oxoniensis T. Livi*, (1928), pp. vi–xi – sed nimis asperum eorum iudicium – atque E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores* (Oxon. 1950), V, 562, p. 56.

Aetate proximus est Puteaneo Romanus (Vat. Reg. 762–**R**), ab ipso Puteaneo prima parte saeculi IX (804–834, ut apparet) in coenobio Sancti Martini Turonensis litteris minusculis descriptus, opere inter septem scribas diviso, rem curante abbate Fridugis. incipit hic codex XXII, 6, 5, nec usquam existit ubi deficit Puteaneus. paulum igitur ab hoc auxilii accipimus.

De huius codicis descriptione vide E. K. Rand, *The Vatican Livy and the Script of Tours,* Memoirs of the American Academy in Rome, I, 1917; B. Doer, *Livy in Germany* apud *Livy and his Influence* (ed. T. A. Dorey, Lond. 1970); E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores* (Oxon. 1934), I, 109, p. 43; et F. W. Shipley, *The Vatican Codex of Livy's Third Decade,* Classical Quarterly 4, 1910, pp. 277 ss.

In eis libri XXI partibus quibus deficit Puteaneus maximam habent auctoritatem Colbertinus atque Mediceus, ambo, ut veri simile est, ipso a Puteaneo descripti. Colbertinus (Paris. Bibl. Nat. Lat. 5731–**C**) ad finem saeculi IX, ut a scriptura coniectare licet quae haud multum Romano distat, exaratus, plures correctores habuit, e quibus **C**² nonnullos errores vel sanavit vel notavit. de hoc codice vide F. W. Shipley *op. cit.*

Haud multum distant a Colbertino Fragmenta Monacensia (Mon. Bibl. Lat. 29000–**FM**), saeculi XI, quae solum exstant XXIII, 32, 11–35, 5 et 47, 1–49, 14. nam errores communes cum Colbertino habent in his locis, XXIII, 33, 6 *id;* 47, 3 *exierunt;* 48, 5 *attineri;* 48, 10 *Fulvium.*

Codex Mediceus (Laur. Bibl. Plut. lxiii. 20–**M**) saeculo X scriptura minus eleganti quam Colbertinus Romanusque exaratus est. in primis huius decadis libris a Puteaneo ipso descriptus, ut ex his locis colligi potest: XXII, 17, 2, *ex capite a capite* **P**¹**M**; 61, 11 *hilhirpinipapulorum* **PM**: XXIII, 11, 11 *Hannibalilli* **PM**, ad finem tamen libri XXV sine dubio Romanum exemplar habuit: XXV, 41, 13 *Pupio Sicilia* **P**: *Pupio urbana Sicilia* **RM**. de Medicei exemplare plura disserui, *A Note on the Codex Mediceus*, Philologus 102, 1960, pp. 154–5. mutatum est exemplar, ut mihi videtur, initio libri XXIV, quod confirmatum est hoc loco: XXIV, 36, 7 *adventantibus* **R**¹**M**¹: *habitantibus* **P**²**R**. complures correctores habuit Mediceus, e quibus maxime egregium se praestitit **M**³, vir doctissimus. sed nihil hic intulit quale ipsius ingenio attribuere non possimus, neque ullo pacto concludi potest ullum alium fontem ac Puteaneum illo tempore exstitisse. de correctoribus Medicei plura exposuerunt Walters et Conway, *op. cit.*, pp. xiv–xviii.

E collatione lacunarum (e. g., XXII, 14, 4 *hoste* omit. **M**: 19, 6 *ut* omit. **M**; XXV, 21, 5 *ipsa* omit. **M**) colligi potest nullos alios codices a Mediceo ipso esse derivatos. sed duo saeculi XV codices, Laur. Plut. lxiii. 5 et 23, contaminata traditione a Mediceo atque Laurentiano Notato (vide infra), codice saeculi XIII, derivati sunt. nam XXI, 6, 2 hi ambo eandem ac Notatus habent for-

mam interpolationis: *introducti ad consules in curiam;* 22, 3 *et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti* omittunt, sicut Notatus. in libris XXII–XXV praebent hi duo codices nonnullos errores in Mediceo repertos, e. g. XXII, 17, 2 *ex capite a capite:* 18, 2 *venisset;* 19, 6 *ut* omit.; XXIII, 19, 13 *aditumque;* XXV, 21, 5 *ipsa* omit., necnon XXII, 39, 1 *nihil collega* Pl. lxiii. 23; 14, 5 *hoste* omit. Pl. lxiii. 5; XXIV, 16, 12 *memores qui* **M**^{x}, Pl. lxiii. 5; 37, 7 *quod exiguum fuit* **M**^{x}, Pl. lxiii. 5; 38, 2 *hoc* omit. Pl. lxiii. 5.

Praeterea haud scio an plurimum Mediceus contulerit auxilium aliis saeculi XV codicibus ad errores e stirpe **y** exortos (vide infra) corrigendos. inter hos codices sunt Palat. Lat. 879, qui XXI, 6, 2 et 22, 3 Notatum quoque secutus, aliis locis Petrarchae correctionibus ex Agennensis margine imbutus est, Guelferb. Helmst. Gud. Lat. 20, Vat. Lat. 1849, Vat. Ottob. Lat. 1450, Vindob. Bibl. Nat. 14, 20, et 37, Mus. Brit. Harl. 2684, Holkham 350, et minorem in modum Laur. Plut. xix. sin. 7 et lxxxix. inf. 1, Valent. Bibl. Univ. 384 et Oxon. Bibl. Coll. Nov. 278.

A Romano sunt derivati, interposito uno saltem exemplare (**x**), codices Bambergensis, Cantabrigiensis, atque deperditus **y**. nam in his omnibus reperies errores qui primum in codice Romano perpetrati sunt, e. g., XXII, 12, 2 *militibus;* XXIV, 34, 12 *isse se adversa:* 36, 7 *adventantibus.* ausim dicere eorum exemplar (**x**) iam in paucis locis esse correctum, adhibito fortasse auxilio correctorum Medicei atque Colbertini codicum; e. g., XXIV, 20, 13 *hostibus;* 21, 4 *ceteri;* 26, 11 *precibus, puellis;* 36, 3 *quinque;* XXV, 20, 4 *cladem quae;* 36, 7 *clitellae.*

Ex his codicibus Bambergensis (Bamberg. Bibl. Pub. M. iv. 9—**B**) saeculo XI descriptus usque ad XXIV, 7, 8 deficit. Cantabrigiensis (Bibl. Coll. Sanct. Trin. R. 4. 4. 214—**D**) anno 1164, ut demonstravit F. Whitehead (Classical Quarterly 11, 1917, p. 73), Sancti Thomae Becket causa exaratus, diu Cantuariae servatus est. nihil plus de his duobus dicendum est, nisi quod libro XXI, ubi deficit Puteaneus, adhibendus est Cantabrigiensis ut testis Romani sit.

De codice y nonnulla iam dixi (*The Agennensis: Livy XXI–XXV*, Classical Quarterly, New Series, 7, 1957, pp. 146–150), sed vel plura sunt dicenda. hic codex, saeculi, ut videtur, XII, iam diu deperditus, a Gallia in Italiam transportatus est, ubi a viro summi ingenii doctrinaeque eximiae ita callide correctus est ut aut veras lectiones reponeret, e. g., XXII, 49, 9 *consul. Tu;* 53, 3 *adolescentem;* XXIV, 8, 10 *curam;* XXV, 41, 13 *Sulpicio*, aut luculenter tentaret, e. g., XXII, 48, 2 *praeter consueta;* XXIII, 9, 7 *tremunt*. ex hoc exemplare derivati sunt omnes codices vel saeculi XIII vel recentiores quicumque supersunt. hi in quattuor familias distribui possunt.

α) Ex saeculi XIII codicibus longe notissimus est Agennensis (Mus. Brit. Harl. 2493—**A**). nam primum a Petrarcha (**A**[p]) ut G. Billanovich nuper demonstravit (*Petrarch and the Textual Tradition of Livy*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 14, 1951, pp. 137–208) deinde a Laurentio Valla (**A**[v]) correctus est. scriptus est Italica manu initio saeculi XIII. ab Agennense, ut mihi quidem videtur libros XXI–XXV spectanti, exaratus est circa 1325 codex Landulfianus (Paris. Lat. 5690—**L**), postquam maximam partem a Petrarcha correctus est Agennensis. de his codicibus, praecipue de libris XXVI–XL, doctissime atque copiosissime disseruit Billanovich (*op. cit.*). praeterea nonnulli ex codicibus saeculi XIV vel XV tot habent Petrarchae correctiones ut aut ex Agennense aut ex codice haud multum distante derivati esse videantur, e. g., *Saec. XIV.:* Ven. Marc. 364 (1389); Mediol. Ambros. E. 38; Laurent. Plut. xix. sin. 7. *Saec. XIV vel XV:* Vat. Lat. 1859; Mus. Brit. Burn. 198. *Saec. XV:* Vat. Palat. Lat. 876; Vat. Lat. 11463; 1849 (c. 1428); 3330; Vat. Ottob. Lat. 1450 (c. 1465); Urb. Vat. 424; Vindob. Bibl. Pub. 13; 14; 19; 20; 37; 45; Holkham 345; 349; 350; 351; 352; Mus. Brit. Harl. 2684; 2781; Mus. Brit. Burn. 200 (1440); Oxon. Bod. Canon. Lat. 296 (1476); Oxon. Bibl. Coll. Nov. 278; Paris. Lat. 14360; Laurent. Conv. Sopr. 263; Laurent. Plut. lxiii. 11; 17; 33; lxxxix. inf. 1; xxii. 19 B. R. 35; Caesen. Malatest. S. XIII. 2 (1443); Berol. Hamilt. 403; Berol. Staatsbibl. ms. lat.

fol. 27; Escor. g. 1. 6; Haunens. Gl. Kgl. Samling. 495[2]; Sangal. Bibl. Vad. 307 (1442); Besançon 838; Montpellier Bibl. Med. H. 115; Monac. Bibl. Pub. 15732; Moden. Estense 464 (X. 1. 4); Valent. Bibl. Univ. 384; Guelferbyt. Helmst. Gud. Lat. 20.

In multis horum codicum aliqui errores in **y** stirpem introducti sanati sunt, non sine auxilio vetustioris cuiusdam codicis, fortasse Medicei; nam eo tempore Florentiae erat, atque plerique ex his correctis codicibus ibi, ut apparet, exarati sunt.

Si plura de codicibus huius familiae requiris, vide sis *Livy XXI–XXV: Petrarch and the Codices Deteriores*, Euphrosyne 3, 1969, pp. 59–72.

β) Codex Laurentianus Notatus (Laur. Plut. lxiii. 21–**N**), saeculi XIII, Italica manu exaratus est. nullus eorum qui supersunt codicum a Notato derivatus est, praeterquam Laurent. Plut. lxiii. 5 et 23, qui contaminata stirpe a Mediceo atque Notato procedunt, ut supra demonstravi, atque Vat. Palat. Lat. 879, qui XXI, 6, 2 et 22, 3 Notatum sequitur, in aliis tamen locis correctiones cum Petrarchae tum cuiusdam vetustioris codicis (fortasse Medicei) repraesentat.

γ) Fragmentum Alatrinum, saeculi XIII, e duobus foliis consistit. continet XXII, 45, 3–49, 16 et 57, 6–60, 9. haec fragmenta, tam diu deperdita, initio huius saeculi reperta, inter alia mala recentis belli funditus sunt deleta. per eximiam tamen curam G. Pierleoni iam prius eorum factae erant imagines photographicae, quas edidit apud Rivista indo-greco-italica 4, 1920, pp. 19–40. de hoc codice, parum diligenter Italica scriptura exarato, iam ipse disserui, *The Alatri Fragment and the Holkham Manuscripts*, Philologus 103, 1959, pp. 145–150. cum hoc coniunctissimi sunt codices saeculi XIV Holkham 344 (c. 1345); Bat. Lugd. Voss. Lat. 21; Vat. Basil. C. 132; Lips. Stadtbib. Rep. I. 1; et saeculi XV codices Paris. Lat. 5741 (1405); Mus. Brit. Burn. 199; Ven. Marc. 365. hi codices habent errores qui in Fragmento Alatrino tantum reperti sunt, e. g., XXII, 48, 2 *Numidarum;* 48, 3 *conseritur* omit.; 49, 12 *in tumulum* omit.; 49, 15 *consules*

quaestores; 57, 8 *legionem classi;* 57, 10 *sex formulas.* duo alii codices Vindob. Bibl. Nat. 3099 (saec. XIV) et Palat. Lat. 874 (saec. XV) longius distant; nam errores supradictos XXII, 57, 8 et 57, 10 solum habent.

Ex his codicibus Holkham 344, Vat. Basil. C. 132, Bat. Lugd. Voss. Lat. 21, Lips. Stadtbib. Rep. 1. 1, Palat. Lat. 874, et Vindob. Bibl. Nat. 3099 nequaquam Petrachae correctionibus affecti sunt. Paris. Lat. 5741 Petrarcham uno solum loco sequitur, XXI, 10, 3 *oratio . . . bellum* omittit; Mus. Brit. Burn. 199 hic atque XXI, 5, 2 *introducti . . . curia* omittit; Ven. Marc. 365 tamen pluribus locis, e. g., XXI, 6, 2; 16, 5 *primum . . . Hannibale duce.*

δ) Quattuor codices Paris. Lat. 8953 (saec. XV) et 5740 (saec. XIV); Escor. g. 1. 8 (saec. XIV) et Oxon. Bod. Laud 122 (saec. XIV vel XV) neque cum Alatrino neque cum Notato neque cum Agennense coniuncti sunt, praeterquam quod Paris. Lat. 8953, Escor. g. 1. 8, et Oxon. Bod. Laud 112 XXI, 6, 2 *introducti . . . curia* omittunt. sed forsitan haec correctio non a Petrarcha ipso sed a quodam **y** codicis correctore primum effecta sit.

Interdum grammatici antiqui usui sunt, e. g., XXI, 40, 9 *fame . . . enecti;* 62, 5 *lapidibus pluvisse;* XXII, 4, 6 *qua cuique* Priscianus. sed plerumque accidit ut ea solum verba de quibus disputant accurate, cetera parum diligenter citent; e. g., XXII, 14, 8 *per aestivos saltus* **P**, recte: *per angustos saltus* Nonius 197, 22.

In textu recensendo hac ratione usus sum. in eis quibus exstat Puteaneus locis ceteros codices ut coniecturas praebeant tantum citavi. ubi deficit Puteaneus, tum Mediceum et Colbertinum citavi, atque minorem in modum Cantabrigiensem, ut testes Puteanei. Agennensis, Notati, atque recentiorum lectiones pro coniecturis solum adhibui. nam, ut iam demonstravi, exemplar **y** a doctissimo quodam scriba erat ante adeo diligenter correctum ut meliores lectiones vel medellae quas praebent hi codices pro coniecturis essent habendae. haud aliter correctum esse aestimo — sed minorem in modum — exemplar **x** de quo descripti sunt Cantabrigiensis et **y** ipse, ita ut, si

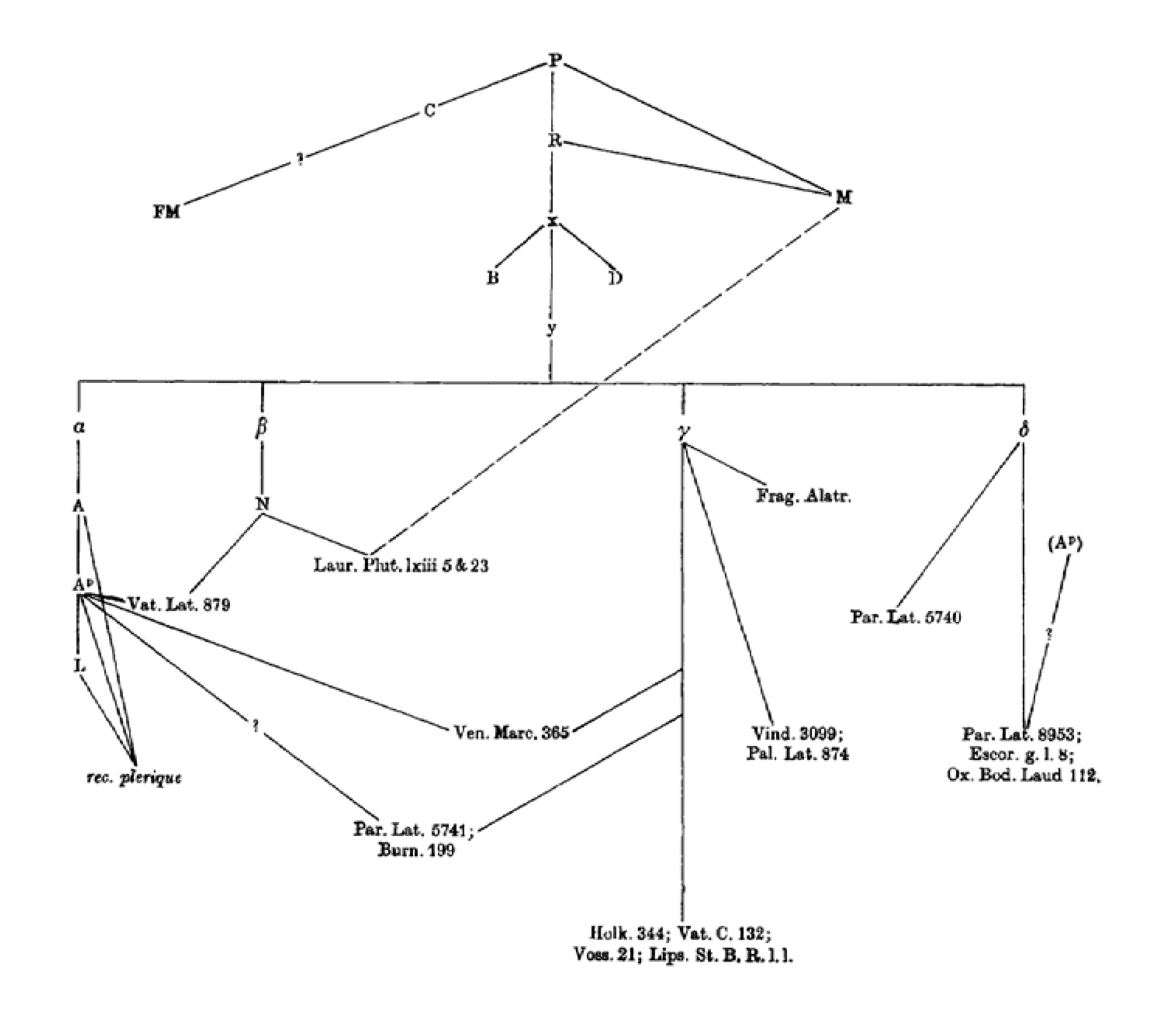
quas potiores lectiones habet Cantabrigiensis, hae quoque coniecturalis naturae esse videantur. illi igitur duo codices, Mediceus et Colbertinus, ubicumque in libro XXI deficit Puteaneus, accuratius quam ceteri qui hic exstant Puteanei traditionem reddere plane videntur. nam licet interdum suo Marte mendas curaverint, saepius lectiones Puteanei sive ipsius sive a **P¹ P²** correcti — vel depravati — conservant. ut igitur rem concludam, hoc est mihi propositum, ut Puteanei lectiones conservem nisi aut plane sint corruptae aut ab usu Liviano prorsus abhorreant.

Restat ut gratiae summae sint agendae Universitatibus Indorum Occidentalium, Sheffieldiensi, ac Birminghamiensi, quae impensas meas summo studio largitae sunt, necnon permultis amicis collegisque, inter quos praecipue nominandi sunt A. H. McDonald, R. M. Ogilvie, W. O. Hassall, A. de la Mare, G. Perl, D. R. Dudley, G. Chr. Hansen, quod me in his meis laboribus consilio atque cohortationibus adiuverunt.

Dabam Birminghamiae Nov. 1968.

T. A. Dorey.

STEMMA CODICVM

EDITIONES
RECENTIORVM TEMPORVM PRAECIPVAE

A. Luchs, Berol. 1888–9
J. N. Madvig et J. L. Ussing, Haun. 1861 ss.; 1881 ss.
W. Weissenborn et H. J. Müller (Lib. XXII), Berol. 1905
W. Weissenborn, H. J. Müller et O. Rossbach (Lib. XXI), Berol. 1921
C. F. Walters et R. S. Conway (Lib. XXI–XXV), Oxon. 1928
B. O. Foster (Lib. XXI–XXII), Lond. 1929
G. Meyer (Lib. XXI–XXIII), Tur. 1945
C. R. van Paasen (Lib. XXI—XXX), Amstelod. 1944
J. Vallejo (Lib. XXI), Matr. 1946
J. W. Fuchs (Lib. XXI–XXIII), Haun. 1965
G. Vallet (Lib. XXII), Paris. 1966

DISPVTATIONVM
RECENTIORVM TEMPORVM PRAECIPVAE

G. Billanovich, Petrarch and the Textual Tradition of Livy, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 14, 1951, 137 u. ad 208
T. A. Dorey, The Agennensis (Livy XXI–XXV), Classical Quarterly N. S. 7, 1957, 146–150
T. A. Dorey, The Textual Tradition of Livy XXI–XXV, Classical Quarterly N. S. 8, 1958, 161–164
T. A. Dorey, The Alatri Fragment and the Holkham Manuscripts, Philologus 103, 1959, 145–150
T. A. Dorey, A Note on the Codex Mediceus of Livy, Philologus 102, 1960, 154–155
T. A. Dorey, A Note on Codex Venetianus Marc. 365 of Livy, Philologus 106, 1962, 221
T. A. Dorey, Livy XXI–XXV: Codex Oxoniensis, Bib. Coll. Novi 278, Philologus 112, 1968, 140–141
T. A. Dorey, Two Oxford Manuscripts, Hommages Marcel Renard, Brux. 1968

DISPVTATIONES

T. A. Dorey, Livy XXI–XXV: Petrarch and the Codices Deteriores, Euphrosyne 3, 1969, 59–72

A. Kleinlogel, Das Stemmaproblem, Philologus 112, 1968, 63–82

A. Klotz, Livius und seine Vorgänger. I–III, Neue Wege zur Antike 2, Leipzig 1940/41, 1–302; Amstelod. 1964

P. Maas, Textkritik, Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I (3), 1927; ed. 4, 1960

J. N. Madvig, Emendationes Livianae, ed. 2, Haun. 1877

E. K. Rand, The Vatican Livy and the Script of Tours, Memoirs of the American Academy in Rome, I, 1917

F. W. Shipley, Studies in the Manuscripts of the Third Decade of Livy, Classical Philology 4, 1909, 405–419; 5, 1910, 19–27

F. W. Shipley, The Vatican Codex of Livy's Third Decade, Classical Quarterly 4, 1910, 277–281

G. Thomson, Marxism and Textual Criticism, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, 1963, 43–51

INDEX NOTARVM

Als.	Alschefski
Bau.	C. L. Bauer
Bur.	Burmann
Cluv.	Cluverius
Con.	Conway
Crev.	Crevier
Doer.	Doering
Dou.	Douiat
Drak.	Drakenborch
Frein.	Freinsheim
Frig.	Frigellius
Glar.	Glareanus
Gron.	J. F. Gronovius
J. Gron.	Jac. Gronovius
Grut.	Gruter
Har.	Harant
Hea.	Hearne
He.	Heerwagen
Heins.	Heinsius
Her.	C. Heraeus
Heus.	Heusinger
Lip.	Lipsius
Luc.	Luchs
Lut.	Luterbacher
Ma.	Madvig
Mey.	G. Meyer
Mom.	Mommsen
H.J.Mü.	H. J. Müller
M. Mü.	M. Müller
Mur.	Muretus
Nov.	Novák
Nyh.	Nyhoff
Per.	Perizonius
Pol.	Polybius
Prisc.	Priscianus
Rie.	Riemann
Ro.	Rossbach
Rub.	Rubenius
Rup.	Ruperti
Sab.	Sabellicus
Sig.	Sigonius
Sil. Ital.	Silius Italicus
Turn.	Turnebus
Ung.	Unger
Wa.	Walters
Wei.	Weissenborn
Wes.	Wesenberg
Wö.	Wölfflin

SIGLA

P	Codex Puteaneus
C	Codex Colbertinus
R	Codex Romanus
M	Codex Mediceus
FM	Fragmenta Monacensia
D	Codex Cantabrigiensis
B	Codex Bambergensis
A	Codex Agennensis
N	Codex Laurentianus Notatus

P^1, C^1, M^1 etc. Codex Puteaneus Colbertinus Mediceus etc. prima manu correctus

P^2, C^2, M^2 etc. } Puteaneus Colbertinus Mediceus etc. alia manu
P^3, C^3, M^3 etc. } correctus

P^x, C^x, M^x P, C, M, incerta manu correctus

A^p	Codex Agennensis a Petrarcha correctus
A^v	Codex Agennensis a Valla correctus
y	Codices A, N

codd.	Codices C, M, D, vel duo ex his
rec.	Codices recentiores, i.e., post saec. XIII
ed. vet.	editiones ante a. 1550

TITI LIVI AB VRBE CONDITA

LIBER XXI

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in prin- 1
cipio summae totius professi plerique sunt rerum scripto-
res, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam
gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Cartha-
5 ginienses cum populo Romano gessere. nam neque vali- 2
diores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt
arma neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris
fuit, et haud ignotas belli artes inter sese sed expertas
primo Punico conferebant bello, et adeo varia fortuna belli
10 ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint qui
vicerunt. odiis etiam prope maioribus certarunt quam viri- 3
bus, Romanis indignantibus quod victoribus victi ultro
inferrent arma, Poenis quod superbe avareque crederent
imperitatum victis esse. fama est etiam Hannibalem 4
15 annorum ferme novem pueriliter blandientem patri Hamil-
cari, ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto Africo bello
exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum
tactis sacris iure iurando adactum, se cum primum posset
hostem fore populo Romano. angebant ingentis spiritus 5
20 virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis
celeri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter
motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam in-
super imposito, interceptam.

14–19 Polybius III, 11, 5–7. Zon. VIII, 21, p. 1405 D. Florus I, 22, 2. Nepos Hann. 2, 3–4. de vir. illust. 42, 1. Appian. Hisp. 9; Hann. 3. Val. Max. IX, 3, Ext. 3. Orosius IV, 14 || **19–23** Zon. VIII, 18, p. 1400 A. Florus I, 22, 2

9 conferebant **N** (*scilicet* f pro ſ) *Ma.*: conserebant *codd.*

1 II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit,
2 ut appareret maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum et, si diutius vixisset, Hamilcare duce 5 Poenos arma Italiae inlaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt.
3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, 10
4 uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum
5 in imperio positus. is plura consilio quam vi gerens, hos- 15 pitiis magis regulorum conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam bello aut armis rem Car-
6 thaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obtruncat, conprensusque ab circumstantibus haud 20 alio quam si evasisset vultu, tormentis quoque cum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores
7 ridentis etiam speciem praebuerit. cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, 25 ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.
1 III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quin * praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal 30 in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium cla-

8—15 Nepos Hamil. 3, 2 || **18—23** Appian. Hisp. 8. Val. Max. III, 3, Ext. 7. || **23—28** Zon. VIII, 21, p. 1406 A. Florus I, 22, 4. Appian. Pun. 6 || **29—p. 3, 2** Pol. III, 13, 3—4. Nepos Hann. 3, 1. Zon. VIII, 21, p. 1405 D. Appian. Hann. 3; sed cf. Hisp. 8.

6 quae *ed. vet.*: qui *codd.*: cui *He.* || **19** interfecti **M**[x]: interfecit **CMD** || **20** obtruncati **CM** (*corr.* **M**[x]) **D**: obtruncavit *ed. vet.* || **29** quin * *Wei.* || **30** praerogativa militaris **C** (*corr.* **C**[2]) **M** | quam **C** (*corr.* **C**[x]) **M**: quam * *Wei.*

more atque adsensu appellatus erat, favor plebis sequebatur. hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se (2) accersierat, actaque res etiam in senatu fuerat. Barcinis nitentibus, ut adsuesceret militiae Hannibal atque in (5) paternas succederet opes, Hanno alterius factionis princeps (3) 'Et aequum postulare videtur' inquit 'Hasdrubal, et ego tamen non censeo quod petit tribuendum'. cum admiratione (4) tam ancipitis sententiae in se omnis convertisset, 'Florem aetatis' inquit 'Hasdrubal, quem ipse (10) patri Hannibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a filio repeti censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram pro militari rudimento adsuefacere libidini praetorum. an hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis (5) sero imperia inmodica et regni paterni speciem videat, et, (15) cuius regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus? ego istum iuvenem (6) domi tenendum sub legibus, sub magistratibus, docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.'

(20) IV. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni adsentiebantur (1); sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem (2) (25) redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. numquam in- (3)

7—13 Nepos Hamil. 3, 2

1 favor **CM**^{x}**D**: favore **M**: favor etiam **y**: * favor *Ma.* | sequeretur **C**^{3}**A**^{D}**N**^{x} *ed. vet. sine dubio gravissima latet corruptela, quam curare temptaverunt alii alio modo, e. g.* quinam successurus esset *Wa.*: quin succederet quem dixisset praerogativa militaris, quam, quoniam extemplo ... appellatus erat, favor plebis sequebatur *M. Mü.*: quin praerogativa militaris, qua ... erat, a senatu comprobaretur; favor etiam plebis sequebatur *Ro.*; *malim* quin Hamilcaris filius succederet *vel* successurus esset. || **14** speciem **M**? *ed. vet.*: spem **C** || **28** momentum **A**^{V}: monumentum *codd.*

genium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. itaque haud facile diszerneres,
4 utrum imperatori an exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quit fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus 5
5 confidere aut audere. plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat.
6 caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum som- 10
7 nique nec die nec nocte discriminata tempora: id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio accersita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem inter custodias stationesque mili-
8 tum conspexerunt. vestitus nihil inter aequales excellens; 15 arma atque equi conspiciebantur. equitum peditumque longe primus erat; princeps in proelium ibat, ultimus
9 conserto proelio excedebat. has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum 20
10 metus, nullum ius iurandum, nulla religio. cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

1 V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia 25 ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum
2 esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus
3 aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma move- 30 bantur, in Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Carthaginiensium erat — induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque tractus ad

6—11 Dio fr. 54, 4 || **11—15** Front. Strat. IV, 3, 8 || **25—29** Zon. VIII, 21, p. 1406 A. || **29**— p. 6, **5** Pol. III, 13, 5—14, 9

10 voluptate A[p]: voluntate *codd.* || **34** vincendoque *Gron.*: *add.* cetera *M. Mü.*: proxima quaeque *Dou.*: ulteriora *Wei.*

id bellum videri posset. Cartalam urbem opulentam, 4
caput gentis eius, expugnat diripitque; quo metu percul-
sae minores civitates stipendio inposito imperium acce-
pere. victor exercitus opulentusque praeda Carthaginem
5 Novam in hiberna est deductus. ibi large partiendo prae- 5
dam stipendioque praeterito cum fide exsolvendo cunc-
tis civium sociorumque animis in se firmatis vere primo
in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala,
eorum urbes, vi captae. Arbocala et virtute et multitu- 6
10 dine oppidanorum diu defensa. ab Hermandica profugi 7
exulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, cum se
iunxissent, concitant Carpetanos, adortique Hannibalem 8
regressum ex Vaccaeis haud procul Tago flumine agmen
grave praeda turbavere. Hannibal proelio abstinuit, 9
15 castrisque super ripam positis, cum prima quies silen-
tiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit valloque
ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes habe-
rent, invadere eos transeuntes statuit. equitibus praecepit, 10
ut, cum ingressos aquam viderent, adorirentur ⟨in⟩-
20 peditum agmen; in ripa elephantos — quadraginta autem
erant — disponit. Carpetanorum cum adpendicibus Ol- 11
cadum Vaccaeorumque centum milia fuere, invicta acies,
si aequo dimicaretur campo. itaque et ingenio feroces et 12
multitudine freti et, quod metu cessisse credebant hostem,
25 id morari victoriam rati quod interesset amnis, clamore
sublato passim sine ullius imperio, qua cuique proximum
est, in amnem ruunt. et ex parte altera ripae vis ingens 13
equitum in flumen inmissa, medioque alveo haudquaquam
pari certamine concursum, quippe ubi pedes instabilis ac 14
30 vix vado fidens vel ab inermi equite equo temere acto
perverti posset, eques corpore armisque liber, equo vel
per medios gurgites stabili, comminus eminusque rem
gereret. pars magna flumine absumpta; quidam verticoso 15
amni delati in hostis ab elephantis obtriti sunt. postremi, 16
35 quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia tre-
pidatione cum in unum colligerentur, priusquam ⟨a⟩

9 eorum *Sanctius*: Carteorum **C**: Cartoerum **M** || **17** praeducto *Wa.* || **19** ⟨in⟩peditum *He.* || **27** et] at *Wö.* || **36** ⟨a⟩ *He.*: ex **M**^{4}: ⟨in⟩ *Con.*

tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit vastatisque agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem 17 accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter Saguntinos Carthaginiensium erant. 5

1 VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxume 2 Turdetanis. quibus cum adesset idem qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud 10 3 dubie imminens orantes. consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus. qui cum legatis in senatum introductis de re publica rettulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum 4 inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali 15 denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac so5 ciorum populi Romani querimonias deferrent — hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius Sagun6 tum oppugnari allatum est. tunc relata de integro res 20 ad senatum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant, alii totum in Hispaniam Hannibalemque inten7 debant bellum; erant qui non temere movendam rem tantam expectandosque ex Hispania legatos censerent. 25 8 haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit, legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum. 30

1 VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Sagun2 tum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opulen-

8—18 Pol. III, 15, 1—2 || **24—30** Florus I, 22, 5 || **25—30** Zon. VIII, 21, p. 1406C || **31—32** Pol. III, 17, 1—2 || **32** *opulentissima*] Florus I, 22, 3 *opulenta*

21 et] est; *H. J. Mü.*: *om. Nov.* || **23** intendebant *ed. vet.*: -erant *codd.* || **27** Baebius Tamphilus *Sig.* fabius pamphilus *codd.*

tissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas bre- 3 vi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus
5 seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate, qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingressus finis pervastatis pas- 4 sim agris urbem tripertito adgreditur. angulus muri erat 5 in planiorem patentioremque quam cetera circa vallem
10 vergens. adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. sed ut locus procul 6 muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat. et turris ingens imminebat, et murus, ut in 7
15 suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat, et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. ac primo missili- 8 bus submovere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati; deinde iam non pro moenibus modo atque
20 turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis 9 certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni. ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius 10 subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit, tan-
25 ta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam oppu- 1 gnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum
30 ac munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro 2 coortum est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique aries. abundabat multitudine hominum Poenus: 3 ad centum quinquaginta milia habuisse in armis satis
35 creditur; oppidani ad omnia tuenda atque obeunda, mul- 4

23–26 Zon. VIII, 21, p. 1407 B

2 Zacyntho *ed. vet.* Sagunto *codd.* || **34** centum *add.* enim **y**

5 tifariam distineri coepti [sunt], non sufficiebant. itaque iam feriebantur arietibus muri quassataeque multae partes erant; una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres quantumque inter eas muri erat cum
6 fragore ingenti prociderant. captum oppidum ea ruina 5 crediderant Poeni, qua, velut si pariter utrosque murus
7 texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent, sed iustae acies velut patenti campo inter ruinas 10 muri tectaque urbis modico distantia intervallo consti-
8 terant. hinc spes, hinc desperatio animos inritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adnitatur, credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum 15
9 hostem inmitteret. itaque quo acrius et confertim magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur nullo inter
10 arma corporaque vano intercidente telo. phalarica erat Saguntinis missile telum hastili abiegno et cetera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum extabat; id, 20 sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant linebant-
11 que pice; ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime, etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pavorem
12 faciebat, quod, cum medium accensum mitteretur con- 25 ceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus praebebat.

1 IX. Cum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi, Poenus, 30
2 quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde inpeditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in castra redigunt.

29—34 Zon. VIII, 21, p. 1407 A

1 [sunt] *Wei.* || **5** prociderant *ed. vet.*: -erunt *codd.* || **6** murus **A**[x] muros *codd.*

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent nec tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. apparebat non admissos protinus Carthaginem ituros. litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari populo Romano posset.

X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique [non] sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adversus senatum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam, ⟨non⟩ cum adsensu audientium egit, per deos foederum arbitros ac testis obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum; monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent; non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera. 'iuvenem flagrantem cupidine regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis. aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus isdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis? legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium quidem

1—5 Zon. VIII, 21, p. 1406C—D. Orosius IV, 14 || **10—13** Zon. VIII, 21, p. 1406D

8 populo Romano *Per.*: pro Romanis *codd.* || **10** [non] **M**[5] || **12** adversus senatum *Als.*: adversum senatum **C**: adversu senatum **M**: adverso senatu **M**[6]**D** | magis *Ma.*: maiore *F. Walter* || **13** ⟨non⟩ *Lip.*: quam *Nyh.*: [suam] quam *Ma.* || **14** obtestans **M**[x]: senatum obtestans **C**[2] *(sed nimirum* senatum *est pars glossematis)*: Hannonis suadentis senatum obtestans **M**: oratio annonis suadentis senatui obtestans (senatum obtestantis **D**) **CD**

legati arcentur, pulsi ad vos venerunt; res ex foedere repetunt; ut publica fraus absit, auctorem culpae et reum
7 criminis deposcunt. quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne perseverantius saeviant. Aegatis insulas Erycemque ante oculos proponite, quae terra 5
8 marique per quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex
9 foedere, sicut nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo dii homines, et id de quo verbis ambigebatur, uter 10 populus foedus rupisset, eventus belli velut aequus iudex,
10 unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis 15
11 bellum habendum cum Romanis est. dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tamquam 20
12 furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec dedendum solum ad piaculum rupti foederis, sed, si nemo deposcit, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere neque ille sollicitare quietae civitatis statum 25
13 possit. ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant, alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant; tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.' 30

1 XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hanno-

2 repetunt; ut *Per.*: repetuntur *codd.*: repetunt *rec.* || **10** dii homines *Ma.*: di hominesque *codd.* || **22** ad] id *ed. vet.* | deposceret *Luc.*: deposcat *Ma.* || **25** accidere *Gron.*: accedere *codd.* || **26** posset *Luc.* | possit. ego *interp. Ma.*: possit, ego ita censeo. *interp. Wa.*

nem quam Flaccum Valerium legatum Romanum. re- 2
sponsum inde legatis Romanis est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse; populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginien-
5 sium societati praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, 3 Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis.
10 interim animos eorum nunc ira in hostis stimulando, nunc spe praemiorum accendit; ut vero pro contione prae- 4 dam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant 5
15 nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte, non die umquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam 6 ante adorta est, nec, qua primum aut potissimum parte
20 ferrent opem, cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis 7 omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat. quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis muros defensoribus nu-
25 dasset, tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme 8 Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto structurae antiquo genere. itaque 9 latius, quam qua caederetur, ruebat, perque patentia
30 ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. locum 10 quoque editum capiunt, collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant; et Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte urbis ducunt. utrimque 11
35 summa vi et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt. simul crescit 12

1—5 Zon. VIII, 21, p. 1406 D || **21—30** Zon. VIII, 21, p. 1407 B

28 antiquo *rec.*: antiquae *codd.* || **36** dies A[v]: diem *codd.*

inopia omnium longa obsidione et minuitur expectatio
externae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa
13 omnia hostium essent. paulisper tamen adfectos animos
recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos
Carpetanosque, qui duo populi dilectus acerbitate con- 5
sternati retentis conquisitoribus metum defectionis cum
praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt
mota arma.

1 XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale
Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita inpigre 10
rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes senti-
2 rent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus
aliquantum muri discussit strataque omnia recentibus
3 ruinis advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam
arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum 15
multorum utrimque caede initum et pars arcis capta est.

4 Temptata deinde per duos est exigua pacis spes,
Alconem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis
Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad
Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae 20
movebant condicionesque tristes ut ab irato victore fere-
bantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit,
moriturum adfirmans, qui sub condicionibus iis de pace
5 ageret. postulabatur autem, redderent res Turdetanis
traditoque omni auro atque argento egressi urbe cum sin- 25
6 gulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. has
pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alor-
cus, vinci animos, ubi alia vincantur, adfirmans, se pacis
eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles
Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque 30
7 hospes. tradito palam telo custodibus hostium transgressus
munimenta ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iube-
8 bat — est deductus. quo cum extemplo concursus omnis
generis hominum esset factus, summota cetera multitu-
dine senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit: 35

1 XIII. 'Si civis vester Alco, sicut ad pacem petendam
ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hannibale

21 victore *ed. vet.*: auctore *codd.*

ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter,
quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni; sed 2
cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
— sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud
5 vos vera referentibus—, ego, ne ignoraretis esse aliquas et
salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio,
quod mihi vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa 3
me nec ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea
fides sit, quod neque dum vestris viribus restitistis neque
10 dum auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud
vos mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla 4
est spes nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis
defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam
aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad mo- 5
15 dum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis et
non id, quod amittitur, in damno, cum omnia victoris
sint, sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri estis.
urbem vobis, quam ex magna parte dirutam, captam fere 6
totam habet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus,
20 in quo novum oppidum aedificetis. aurum et argentum
omne publicum privatumque ad se iubet deferri; corpora 7
vestra, coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata,
si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto
exire. haec victor hostis imperat; haec, quamquam sunt 8
25 gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem
haud despero, cum omnium potestas ei facta sit, ali-
quid ex his rebus remissurum; sed vel haec patienda 9
censeo potius quam trucidari corpora vestra, rapi trahi-
que ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis.'
30 XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim 1
multitudine permixtum senatui esset populi concilium,
repente primores secessione facta, priusquam responsum
daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque

30—p. 14, 2 Zon. VIII, 21, p. 1407 C. Florus I, 22, 6. Appian. Hisp. 12. Val. Max. VI, 6, Ext. 1

2 veni; sed *Ma.*: venissem *codd.* || **5** ego A[p]: ergo *codd.* || **5.6** salutis *ante* aliquas *transp.* **M** (*corr.* **M**[2]) || **15** audietis *Gron.*: audiatis *codd.* | et *Wei.*: sed *codd.*: si *Mey.* || **27** [rebus] *Wö.*

in forum conlatum in ignem ad id raptim factum con-
2 icientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. cum
ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius
insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata
prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu 5
facto cum signum imperator⟨i⟩ dedisset nudatam sta-
3 tionibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non
cunctandum in tali occasione ratus Hannibal totis viri-
bus adgressus urbem momento cepit, signo dato, ut omnes
puberes interficerentur. quod imperium crudele, ceterum 10
4 prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim
parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac
liberis domos super se ipsos concremaverunt aut armati
nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt?

1 XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quam- 15
quam pleraque ab dominis de industria corrupta erant,
et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et
2 captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum
venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat
et multam pretiosam supellectilem vestemque missam 20
Carthaginem.

3 Octavo mense quam coeptum oppugnari captum Sa-
guntum quidam scripsere; inde Carthaginem Novam in
hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense
quam ab Carthagine profectus sit in Italiam pervenisse. 25
4 quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Ti. Sem-
pronius consules fuerint, ad quos et principio oppugna-
tionis legati Saguntini missi sint et qui in suo magistratu
cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo ali-
5 quanto post ad Trebiam, pugnaverint. aut omnia bre- 30
viora aliquanto fuere aut Saguntum principio anni, quo
P. Cornelius Ti. Sempronius consules fuerunt, non coep-
6 tum oppugnari est, sed captum. nam excessisse pugna ad
Trebiam in annum Cn. Servili et C. Flamini non potest,

2—14 Zon. VIII, 21, p. 1407 C. Florus I, 22, 6 || **15—21** Pol. III, 17, 10 || **22—25** *Octavo mense*] Zon. VIII, 21, p. 1407 A *ἐπ' ὄγδοον μῆνα*. Orosius IV, 14 *octavo demum mense*. Pol. III, 17, 9

6 imperator⟨i⟩ *Valla*

quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus a Ti.
Sempronio consule, qui post pugnam ad Trebiam ad
creandos consules Romam cum venisset, comitiis perfectis
ad exercitum in hiberna rediit.

5 XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab 1
Carthagine, Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et
Sagunti excidium nuntiatum est; tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne
et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque
10 de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis
esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepi-
darent magis quam consulerent: nam neque hostem 3
acriorem bellicosioremque secum congressum nec rem
Romanam tam desidem umquam fuisse atque inbellem.
15 Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios lacessisse ma- 4
gis quam exercuisse Romana arma, et cum Gallis tumul-
tuatum verius quam belligeratum; Poenum hostem vete- 5
ranum trium et viginti annorum militia durissima inter
Hispanas gentes, semper victorem, duci acerrimo ad-
20 suetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis Hibe-
rum transire, trahere secum tot excitos Hispanorum 6
populos, conciturum avidas semper armorum Gallicas
gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac
pro moenibus Romanis esse.

25 XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae 1
erant; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio
Africa cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae 2
legiones et socium quantum ipsis videretur et classis
quanta parari posset. quattuor et viginti peditum Roma- 3
30 norum milia scripta et mille octingenti equites, sociorum
quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadrin-
genti equites; naves ducentae viginti quinqueremes, celo-
ces viginti deducti. latum inde ad populum, vellent iube- 4
rent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque belli
35 causa supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut
bene ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus
iussisset.

25—27 Pol. III, 40, 2. Zon. VIII, 23, p. 1409 A

5 Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces
6 duodecim. cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. 5
Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter
7 satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam
8 mittebatur; navium maxime Cornelio numerus deminu- 10
tus: sexaginta quinqueremes datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum peditum, equiti-
9 bus mille sescentis. duas legiones Romanas et decem milia 15
sociorum peditum, mille equites socios, sescentos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

1 XVIII. His ita conparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium M. Livium L. Ae- 20
milium C. Licinium Q. Baebium in Africam mittunt ad
2 percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset, et si, id quod facturi videbantur, faterentur ac defenderent publico consilio factum,
3 ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani 25
postquam Carthaginem venerunt, cum senatus datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam unum, quod mandatum erat, percunctatus esset, tum ex Carthaginiensibus
4 unus: 'Praeceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo consilio Saguntum oppu- 30
gnantem deposcebatis; ceterum haec legatio verbis adhuc
5 lenior est, re asperior. tunc enim Hannibal et insimulabatur et deposcebatur; nunc ab nobis et confessio culpae
6 exprimitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. ego autem non privato publicone consilio Saguntum oppu- 35
gnatum sit quaerendum censeam, sed utrum iure an

1—15 Pol. III, 41, 2—3. Appian. Hisp. 14 || **19—25** Appian. Hisp. 13 || **19—p. 17, 19** Pol. III, 20, 6—21, 5

iniuria. nostra enim haec quaestio atque animadversio 7
in civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit arbitrio;
vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri.
itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, 8
5 quid sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum
foedus est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum
enim erant socii — cautum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus
10 quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici. vos 10
enim quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus
icit, quia neque auctoritate patrum nec populi iussu
ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud de integro
foedus publico consilio ictum est. si vos non tenent foedera 11
15 vestra nisi ⟨ex⟩ auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos
quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. proinde omittite Sagunti atque Hiberi men- 12
tionem facere, et quod diu parturit animus vester, aliquando pariat.' tum Romanus sinu ex toga facto 'Hic' 13
20 inquit 'vobis bellum et pacem portamus: utrum placet,
sumite.' sub hanc vocem haud minus ferociter, daret utrum vellet, succlamatum est. et cum is iterum sinu effuso 14
bellum dare dixisset, accipere se omnes responderunt et,
quibus acciperent animis, isdem se gesturos.

25 XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime
Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, 2
quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod
30 mutatum est, comparandum erat, cum in Lutatii foedere 3
diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam

19—24 Pol. III, 33, 2—4. Zon. VIII, 22. p. 1408 C. Dio fr. 55, 10. Florus I, 22, 7. Appian. Hisp. 13 || 28 — p. 18, 8 Pol. III, 29, 2—10

12 (et 16) icit *ed. vet.*: iecit *codd.*: fecit *Als.* || 15 ⟨ex⟩ auctoritate *Luc.* || 25 derecta *Als.*: decreta CM: directa D

4 mutaretur? quamquam, et si priore foedere staretur, satis
cautum erat Saguntinis sociis utrorumque exceptis. nam
neque additum erat 'iis qui tunc essent' nec 'ne qui postea
5 adsumerentur'; et cum adsumere novos liceret socios,
quis aequum censeret aut ob nulla quemquam merita in 5
amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi? tan-
tum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad
defectionem aut sua sponte desciscentes reciperentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae impera-
tum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in socie- 10
tatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt.
7 ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti,
quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum popu-
8 los ad cupidinem novae fortunae erexerunt. ad Volcianos
inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam respon- 15
sum ceteros populos ab societate Romana avertit. ita
9 enim maximus natu ex iis in concilio respondit: 'Quae
verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram
Carthaginiensium amicitiae praeponamus, cum qui id
fecerunt [Saguntini] crudelius, quam Poenus hostis per- 20
10 didit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios censeo,
ubi Saguntina clades ignota est; Hispanis populis sicut
lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt,
11 ne quis fidei Romanae aut societati confidat.' inde ex-
templo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde 25
concilio Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam
peragrata Hispania in Galliam transeunt.

1 XX. In iis nova terribilisque species visa est, quod
2 armati – ita mos gentis erat – in concilium venerunt. cum
verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani 30
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum
Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent,
3 tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistra-
4 tibus maioribusque natu iuventus sedaretur; adeo stolida
impudensque postulatio visa est censere, ne in Italiam 35

10 et in *rec.*: et aut in *Gron.* || **14** ad Volcianos *post* ventum *transp.* **C** || **20** [Saguntini] *Ma.* | perdidit A^p: prodidit *codd.* || **27** Galliam * *vel* transeunt * *nonnulli* || **28** in his **C**^{2}**D**: ibi iis *Her., bene*: in Avernis *Gron.*

transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque
suos pro alienis populandos obicere. sedato tandem fre- 5
mitu responsum legatis est neque Romanorum in se
meritum esse neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae
5 aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma; con- 6
tra ea audire sese gentis suae homines agro finibusque
Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere et
cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae conci- 7
liis dicta auditaque; nec hospitale quicquam pacatumve
10 satis prius auditum, quam Massiliam venere. ibi omnia 8
ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita: praeoccupa-
tos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse; sed ne
illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo ferocia
atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro, cuius
15 avidissima gens est, principum animi concilientur. ita 9
peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam
redeunt haud multo post, quam consules in provincias
profecti erant. civitatem omnem in expectationem belli
erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum
20 Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem Novam 1
in hiberna concesserat, ibique auditis, quae Romae quae-
que Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem
solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque 2
25 reliquiis praedae nihil ultra differendum ratus Hispani
generis milites convocat. 'Credo ego vos', inquit, 'socii, et 3
ipsos cernere pacatis omnibus Hispaniae populis aut
finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse
aut in alias terras transferendum bellum; ita enim hae 4
30 gentes non pacis solum sed etiam victoriae bonis flore-
bunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus.
itaque cum longinqua a domo instet militia incertumque 5
sit, quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt

2—8 Dio fr. 56, 1

7 pendere *ed. vet.*: pendi *codd.* || **14.15** -ius avidissima *hic incipit* **P** || **16** Galliaeque populis *Luc.*: Gallia populisque **P**: et Galliae populis **P**[2] || **18** in expectationem **C**: in expectatione **P** *(ad finem lineae)* expectatione *He.* || **20** transisse **P**[2] || **32** ab **P**[2]

visuri sitis, si quis vestrum suos invisere volt, commeatum
6 do. primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus bel-
lum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.'
7 omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata
erat, et iam desiderantibus suos et longius in futurum 5
8 providentibus desiderium. per totum tempus hiemis quies
inter labores aut iam exhaustos aut mox exhauriendos
renovavit corpora animosque ad omnia de integro patien-
da. vere primo ad edictum convenere.

9 Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 10
Gadis profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
10 votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas
simul ⟨in⟩ inferendum atque arcendum bellum, ne, dum
ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam
peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, 15
11 valido praesidio firmare eam statuit. pro eo supplemen-
tum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis,
petiit, ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior pro-
cul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pigneri-
12 bus obligati, stipendia facerent. tredecim milia octingen- 20
tos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam et
funditores Baleares octingentos septuaginta, equites
13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. has copias
partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per
Africam iubet. simul conquisitoribus in civitates missis 25
quattuor milia conscripta delectae iuventutis, praesidium
eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo [haud] minus, quod haud ignarus erat circumitam ab
Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, 30
Hasdrubali fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat
2 firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afro-
rum undecim milibus octingentis quinquaginta, Liguribus

16—27 Pol. III, 33, 7—13 || **28**—p. 21, 12 Pol. III, 33, 14—16

7 iam **A**[p]: etiam **P** || **13** ⟨in⟩ *Gron.* || **18** in Africa Hispani **P**[2]: in Africa **P**: Hispani in Africa **y** || **23. 24** copias partim *hic deficit* **P** || **28. 29** id eo *Doer.*: ideo *codd.* || **29** [haud] **C**[x] || **32** eum **C**[1]**M**[4]**D**: eam **C**; cum **M**: [eum] *Wö.*

trecentis, Balearibus ⟨quingentis⟩. ad haec peditum auxi- 3
lia additi equites Libyphoenices, mixtum Punicum Afris
genus, quadringenti ⟨quinquaginta⟩ et Numidae Mauri-
que accolae Oceani ad mille octingenti et parva Iler-
5 getum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus.
classis praeterea data [ad] tuendae maritumae orae, quia, 4
qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos
Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueremes, qua-
10 driremes duae, triremes quinque; sed aptae instructae-
que remigio triginta et duae quinqueremes erant et trire-
mes quinque.

Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; 5
atque inde profectus praeter Onussam urbem ad Hibe-
15 rum maritima ora ducit. ibi fama est in quiete visum ab 6
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem
in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque
usquam a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam 7
circumspicientem aut respicientem secutum; deinde cura
20 ingenii humani cum, quidnam id esset, quod respicere
vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse;
tum vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum 8
ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post inse-
qui cum fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve 9
25 prodigii esset, quaerentem audisse, vastitatem Italiae
esse: pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque
fata in occulto esse.

XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias 1
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducen-
30 dus exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque trans-

15—27 Zon. VIII, 22, p. 1408 D — 1409 A. Val. Max. I, 7, Ext. 1 || **28** — p. 22, **16** Pol. III, 35, 1—6 || **28** — p. 22, **2** Appian. Hann. 4

1 ⟨quingentis⟩ *Glar. ex Pol. III, 33, 16* || **3** ⟨quinquaginta⟩ *Gron. ex Pol. III, 33, 15* || **5** trecenti *Wö. ex Pol. III, 33, 15*: ducenti *codd.* | quod *ed. vet.*: quid *codd.* || **6** viginti unus *Sig. ex Pol. III, 33, 16*: XXIIIICC **C**: XIIII **M**x**D** || **7** [ad] *rec.* || **13** redit **C** || **14** Onussam **C**? omissam *codd.*: Onusam *M. Mü.* || **15** maritima ora *J. Gron.*: maritimam oram *codd.* (⟨per⟩ *Wei.*) || **22** tum *ed. vet.*: eum *codd.*

itus specularentur. nonaginta milia peditum, duodecim
2 milia equitum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, 5
3 in potestate essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et mille equites.
4 postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter 10 averterunt. constabat non tam bello motos quam lon-
5 ginquitate viae insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ce-
6 terorum etiam feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum domos remisit, quos et ipsos gravari mi- 15 litia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

1 XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppi-
2 dum Iliberrim castra locat. Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans 20 Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad arma consternati Ruscinonem
3 aliquot populi conveniunt. quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens oratores ad regulos eorum misit, conloqui semet ipsum cum iis velle; 25 et vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior
4 esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim se Galliae, non hostem advenisse, nec stricturum ante gla- 30
5 dium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravate ad Poenum

8–16 Front. Strat. II, 7, 7

12 inexsuperabilique *Wö.* || **15** ipsos *Mur.*: ipse *codd.*: ipsa *Ung.* || **33** gravate **y**: gravare **D**: gravanter **CM**

venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per finis suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1 transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam 5 perlatum erat, cum, perinde ac si Alpis iam transisset, 2 Boi sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. itaque armis repente 3 10 arreptis in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius C. Servilius M. Annius; Lutati nomen 4 15 haud dubium est; pro Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. id quoque dubium est, 5 legati ad expostulandum missi ad Boios violati sint, [incertum] an in triumviros agrum metantis impetus sit 20 factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria 6 opera, segnis intactis adsideret muris, simulari coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus legati 7 ad conloquium non contra ius modo gentium sed violata 25 etiam, quae data in id tempus erat, fide comprehenduntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent et Mutina 8 praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc 9 30 circa viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. ibi castra com- 10 munita et, quia Gallis ad temptanda ea defuit spes,

3—p. 24, 10 et 12 Pol. III, 40, 1—13

17 Masonem *ed. vet.*: nasonem *codd.* | dubium *codd.*: incertum *Her.* || 19 [incertum] *rec., ed. vet.* || 31 praecipitatur *Gron.*: praecipitat *Ma.*: praecipitatus *codd.*

refecti sunt militum animi, quamquam ad ⟨quingentos⟩
11 cecidisse satis constabat. iter deinde de integro coeptum,
nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, [cum]
12 apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae, tum postremos
adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium sep- 5
13 tingentos milites occiderunt, sex signa ademere. finis et
Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio
atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado,
14 contendere. ibi se munimento ad tempus commeatibus- 10
que fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio
adversus crescentem in dies multitudinem hostium tuta-
bantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam
perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum 15
2 patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione
Romana et quinque milibus sociorum dilectu novo a
consule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent; qui sine
ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tan-
netum pervenit. 20

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta
longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde
4 Saluvium montis pervenit Massiliam et ad proximum
ostium Rhodani — pluribus enim divisus amnis in mare 25
decurrit — castra locat, vixdum satis credens Hannibalem
5 superasse Pyrenaeos montis. quem ut de Rhodani quoque
transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco
occurreret, necdum satis refectis ab iactatione maritima
militibus, trecentos interim delectos equites ducibus 30
Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda om-
6 nia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal
ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervene-

14—20 Pol. III, 40, 14 || **21—p. 25, 16** Pol. III, 41, 4—42, 3

1 ⟨quingentos⟩ *Gron.*: ⟨mille⟩ *Drak.*: ⟨DC⟩ *Stroth* || **3** [cum] *Glar.* || **11** Brixanorum **CD**: Brixillanorum *Binder* || **18** consule A^p: consulibus *codd.* || **22** erat, scripta *Wei.*: transcripta (tras- C) *codd.* || **24** Saluvium *Als.*: Saluium *codd.*

rat agrum, gentis validae. colunt autem circa utramque ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis 5 armis obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et 7 eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant. 10 itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere 8 ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde 9 et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil dummodo innare aquae et 15 capere onera possent, curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iam omnibus satis conparatis ad traiciendum 1 terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique obtinentes. quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris 2 20 filium vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi 3 primum possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati duces Galli edocent, inde milia quinque 4 25 et viginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi raptim caesa materia ratesque 5 fabricatae, in quibus equi virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis coniectis 30 ipsi caetris superpositis incubantes flumen tranavere. et 6 alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium op-

12 *ex singulis*] Zon. VIII, 23, p. 1409 B μονόξυλα || **17—p. 26, 11** Pol. III, 42, 4—43, 4

4 [amnis] *Hea.* || **5** armis *om.* **CD** || **24** hostem **M²D** || **26** latiore *Bau.*: latiorem *codd.*

7 portune exsequendum. postero die profecti ex loco edito
fumo significant transisse et haud procul abesse. quod ubi
accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad
8 traiciendum. iam paratas aptatasque habebat pedes lintres,
eques fere propter equos naves. navium agmen ad exci- 5
piendum adversi impetum fluminis parte superiore trans-
mittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
9 bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus
trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut
extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant 10
in naves.

1 XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ululatibus
cantuque moris sui quatiens scuta super capita vibrantes-
2 que dextris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta
vis navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario 15
nautarum militum⟨que⟩, et qui nitebantur perrumpere
impetum fluminis et qui ex altera ripa traicientes suos
3 hortabantur; iam satis paventes adverso tumultu terri-
bilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone captis.
mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat et a 20
navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab
4 tergo improvisa premente acie. Galli postquam utroque
vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime
iter, perrumpunt trepideque in vicos passim suos diffu-
giunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis spernens 25
iam Gallicos tumultus castra locat.

5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse cre-
do; certe variata memoria actae rei. quidam congre-
gatis ad ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis
inritatum ab rectore suo, cum refugientem in aquam nan- 30
tem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem

12—26 Pol. III, 43, 5—12 || **27**—p. 27, **1** Front. Strat. I, 7, 2

1 edito N^2: prodito *codd.*: propinquo *Gron.*: [loco] praedicto *Wei.*: praedicto *Ro.* || **5** naves *He.*: nantes *codd.*: nantis * *Wa. et Con., sed cf. Pol. III, 43, 1—4* || **12** ripa *Gron.*: ripam *codd.* || **14** [et] *Crev.* || **16** militum⟨que⟩ C^4 || **18** ⟨et⟩ iam *Rie.* || **22** utroque **D**: ultroque *codd.* || **28** variat *Mehler* || **30. 31** [nantem] sequeretur *Wei.*: nando insequeretur *Walch*: sequeretur, nantem *Her.*

altitudinem destitueret vadum, impetu ipso fluminis in
alteram ripam rapiente. ceterum magis constat ratibus 6
traiectos; id ut tutius consilium ante rem foret, ita acta
re ad fidem pronius est. ratem unam ducentos longam 7
5 pedes quinquaginta latam a terra in amnem porrexerunt,
quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis reti-
naculis parte superiore ripae religatam pontis in modum
humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut per
solum ingrederentur; altera ratis aeque lata, longa pedes 8
10 centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est;
tum elephanti per stabilem ratem tamquam viam prae-
gredientibus feminis acti ubi in minorem adplicatam trans-
gressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter adnexa 9
erat, vinculis ab actuariis aliquot navibus ad alteram
15 ripam pertrahitur. ita primis expositis alii deinde repetiti
ac traiecti sunt. nihil sane trepidant, donec continenti 10
velut ponte agerentur; primus erat pavor, cum soluta ab
ceteris rate in altum raperentur; ibi urgentes inter se ce- 11
dentibus extremis ab aqua trepidationis aliquantum
20 edebant, donec quietem ipse timor circumspectantibus
aquam fecisset. excidere etiam saevientes quidam in 12
flumen; sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus quae-
rendis pedetemptim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal 1
25 Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat
speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid para-
rent. huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab 2
ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt.
proelium atrocius quam pro numero pugnantium editur;
30 nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par ut- 3
rimque fuit, fuga pavorque Numidarum Romanis iam
admodum fessis victoriam dedit. victores ad centum sexa-
ginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum, victi am-
plius ducenti ceciderunt. hoc principium simul omenque 4

2—23 Pol. III, 46 || **24**—p. 28, **16** Pol. III, 44, 3—9; 45, 1—3

1 vadum *Valla*: vado *codd.*: vada *Gron.* || **11** tum *Ma.*: ut cum *codd.*: vi tum *Har.*: tres tum *Con.* || **32** quadraginta *Gron. e Pol. III, 45, 2*

belli ut summae rerum prosperum eventum ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coep- 5
6 tisque hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui se duces iti- 10 nerum, socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam ante libatis viribus Italiam adgrediendam cen-
7 sent. multitudo timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam, me- 15 tuebat.

1 XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
2 militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invase- 20 rit. per tot annos vincentis eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque et terrae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium
3 essent. indignatos deinde quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi postularet populus 25 Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Ro-
4 manorum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab occasu solis ad exortus inten-
5 derent iter; nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter fero- 30 cissimas gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot milibus Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpis habeant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fati-
6 gatos subsistere — quid Alpius aliud esse credentes quam 35

17—p. 29, 18 Pol. III, 44, 10–12; 48, 1–7

11 -tegro bello *hic incipit* **P** || **31** tantum A[p]: iam tum **P**

montium altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis: 7
nullas profecto terras caelum contingere nec ⟨in⟩ex-
superabiles humano generi esse. Alpis quidem habitari,
coli, gignere atque alere animantes: pervias fauces esse
5 exercitibus. eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis 8
sublime elatos Alpis transgressos. ne maiores quidem
eorum indigenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas
Alpis ingentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugi-
bus migrantium modo tuto transmisisse. militi quidem ar- 9
10 mato nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid
invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur,
quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum
esse! Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam 10
adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum more-
15 tur? cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus 11
desperet. proinde aut cederent animo atque virtute genti
per eos dies totiens ab se victae aut itineris finem sperent
campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare 1
20 atque ad iter se parare iubet. postero die profectus ad- 2
versa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia
rectior ad Alpis via esset, sed, quantum a mari recessisset,
minus obvium fore Romanum credens, cum quo, prius- 3
quam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus
25 conserere. quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Sarar 4
Rhodanusque amnis diversis ex Alpibus decurrentes agri
aliquantum amplexi confluunt in unum; inde mediis cam-
pis Insulae nomen inditum. incolunt prope Allobroges, 5
gens iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior.
30 tum discors erat: regni certamine ambigebant fratres; 6

19—20 Pol. III, 44, 13 || **20—21** Pol. III, 47, 1. Zon. VIII, 23, p. 1409 D || **25—p. 30, 8** Pol. III, 49, 5–12

2 ⟨in⟩exsuperabiles **C**[4]**M**[2] || **4** fauces esse *He.*: paucis esse **P**: paucis esse, pervias *Leutsch*: paucis esse, esse (esse et *Ma.*) *Lut.*: paucis esse, pervias et *Mey.* || **15** adiri *hic deficit* **P** || **25** ibi Sarar **M** (*cf. Pol. III, 49, 6* Σκάρας): ibi arar **CM**[X] (*cf. Sil. Ital. III, 452)*: bisarar **D**: ibi Isara *Cluv.* || **26** amnes *rec.* || **27** inde mediis *J. Gron.*: in mediis *codd.*: mediis *ed. vet.*

maior et qui prius imperitarat, Braneus nomine, minore a
fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus poterat,
7 pellebatur. huius seditionis peropportuna disceptatio cum
ad Hannibalem delata esset, arbiter regni factus, quod ea
senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori 5
8 restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum om-
nium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus
9 Alpes praeparari cogebant. sedatis Hannibal certamini-
bus Allobrogum cum iam Alpes peteret, non recta regione
iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit; inde per 10
extremam oram Vocontiorum agri tendit in Trigorios,
haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam
10 flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium
11 Galliae fluminum difficillimus transitu est. nam cum
aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens 15
est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque isdem
alveis fluens, nova semper ⟨per⟩ vada novosque gurgites
— et ob eadem pediti quoque incerta via est — ad hoc saxa
glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti prae-
12 bet. et tum forte imbribus auctus ingentem transgredien- 20
tibus tumultum fecit, cum super cetera trepidatione ipsi
sua atque incertis clamoribus turbarentur.

1 XXXII. P. Cornelius consul, triduo fere postquam
Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad
castra hostium venerat, nullam dimicandi moram fac- 25
2 turus; ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tan-
tum praegressos adsecuturum videt, ad mare ac naves
rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hanni-
3 bali occursurus. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispa-
nia esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem 30
fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdruba-
4 lem misit, non ad tuendos tantummodo veteres socios

23—p. 31, **4** Pol. III, 49, 1–4. Appian. Hann. 6 || **29**—**32** Zon. VIII, 23, p. 1410 A

1. 2 minore a fratre A^V: minor erat fratre *codd.*: a fratre minore *H. J. Mü.* || **2** poterant *rec.* || **4** delata C^4M^XD: delecta *codd.*: delegata *Wö.*: reiecta A^V || **11** Tricorios *ed. vet.* || **17** ⟨per⟩ *Wa.* | *post* gurgites *add.* gignit *Kiderlin*, facit *H. J. Mü.* || **27** prae-gressos *rec.*, *Gron.*: pro- *codd.*

conciliandosque novos sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. ipse cum admodum exiguis copiis Genuam 5 repetit, eo, qui circa Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

5 Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad 6 Alpis cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius 7 vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo nivesque caelo prope inmixtae, 10 tecta informia inposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora terrorem renovarunt. erigentibus in primos agmen clivos 8 apparuerunt inminentes tumulos insidentes montani, qui, 15 si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal 9 consistere signa iussit; Gallisque ad visenda loca praemissis postquam conperit transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque quam extentissima 20 potest valle locat. tum per eosdem Gallos, haud sane mul- 10 tum lingua moribusque abhorrentes, cum se inmiscuissent conloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per an- 25 gustias facturus. die deinde simulando aliud quam quod 11 parabatur consumpto, cum eodem quo constiterant loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis 12 montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem factis impedi- 30 mentisque cum equite relictis et maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angus- 13 tias evadit iisque ipsis tumulis quos hostes tenuerant consedit.

13—33 Pol. III, 50, 3–8

3 exercitu *ed. vet.* ‖ **5** ab Druentia *ed. vet.*: ab adruentia *codd.* ‖ **11** inanimaque A^{v}: inanimaliaque *codd.* ‖ **27** degressos *Grut.*: di- *codd.*

1 XXXIII. Prima deinde luce castra mota et agmen reli-
2 quum incedere coepit. iam montani signo dato ex castellis
ad stationem solitam conveniebant, cum repente conspi-
ciunt alios arce occupata sua super caput inminentes,
3 alios via transire hostis. utraque simul obiecta res oculis 5
animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut
trepidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri
4 agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adie-
cissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, diversis
5 rupibus, iuxta in vias ac devia adsueti, decurrunt. tum 10
vero simul ab hostibus simul ab iniquitate locorum Poeni
oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente
ut periculo primus evaderet, quam cum hostibus certa-
6 minis erat. equi maxime infestum agmen faciebant, qui
et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque 15
valles augebant, territi trepidabant et icti forte aut vulne-
rati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul
7 hominum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque
turba, cum praecipites deruptaeque utrimque angustiae
essent, in inmensum altitudinis deiecit, quosdam et ar- 20
matos; sed ruinae maxime modo iumenta cum oneribus
8 devolvebantur. quae quamquam foeda visu erant, stetit
parumper tamen Hannibal ac suos continuit, ne tumul-
9 tum ac trepidationem augeret; deinde postquam inter-
rumpi agmen vidit periculumque esse, ne exutum inpedi- 25
mentis exercitum nequiquam incolumem traduxisset, de-
currit ex superiore loco et, cum impetu ipso fudisset
10 hostem, suis quoque tumultum auxit. sed is tumultus
momento temporis, postquam liberata itinera fuga mon-
tanorum erant, sedatur, nec per otium modo sed prope 30
11 silentio mox omnes traducti. castellum inde, quod caput
eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et

1—p. 33, 3 Pol. III, 51, 1—52, 2

9 diversis **N**^{x}: per- *codd.* || **10** in vias *Ung.*: invia *codd.* || **11** [ab] iniq. *Luc.* || **12** quoque tendente *Frein.*: cuique tendenti *codd.* || **13** primus *Ung.*: prius *codd.*: prior *Gron.* || **14** equi **A**: et equi **C**^{4}**D**: et quis *codd.* || **15** dissonis **A**^{p}: dissensionis *codd.* || **19** deruptaeque *Turn.*: dir- *codd.* || **21** sed] et *Con.* || **28** suis **A**^{v}: quis *codd.*

capt⟨o c⟩ibo ac pecoribus per triduum exercitum aluit;
et quia nec montanis primo perculsis nec loco magno
opere impediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit.
XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus 1
5 alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello aperto
sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumventus.
magno natu principes castellorum oratores ad Poenum 2
veniunt, alienis malis, utili exemplo, doctos memorantes
amicitiam malle quam vim experiri Poenorum; itaque 3
10 oboedienter imperata facturos; commeatum itinerisque
duces et ad fidem promissorum obsides acciperet. Hanni- 4
bal nec temere credendum nec aspernandos ⟨ratus⟩, ne
repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respondisset,
obsidibus, quos dabant, acceptis et commeatu, quem in
15 viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos
composito agmine duces eorum sequitur. primum agmen 5
elephanti et equites erant; ipse post cum robore peditum
circumspectans sollicitus omnia incedebat. ubi in angu- 6
stiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper in-
20 minenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte
ab tergo coorti comminus eminus petunt, saxa ingentia
in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis hominum ur- 7
gebat. in eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin,
nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu
25 accipienda clades fuerit. tunc quoque ad extremum peri- 8
culi ac prope perniciem ventum est. nam dum cunctatur
Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse
equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo
auxilii reliqui erat, occursantes per obliqua montani ac 9

4 – p. 34, 2 Pol. III, 52, 2–53, 5

1 capto cibo *J. H. Voss*: captivo cibo *Heus.*: captivo (captibo **M**?) *codd.* || **2** ⟨a⟩ montanis *Bauer* | primo ⟨impetu⟩ *Bauer*: ⟨proelio⟩ primo *Martini* || **12** credendo *Valla* | aspernandos $\mathbf{M}^{x}$: aspernando *Valla*: asperandos *codd.*: aspernandum $\mathbf{C}^{1}$ ⟨ratus⟩ *rec.* || **18** sollicitus omnia *ed. vet.*: -usque omnia *codd.*: -usque ⟨ad⟩ omnia *Luc.* || **19** et parte *codd.*: ex parte y: et ⟨ex⟩ parte *Wa.* || **27** demittere *Gron.*: di- *codd.* || **29** reliqui erat *Luc.*: reliquum erat *Lip.*: reliquerat *codd.* || **29 – p. 34, 1** ac rupto *Ro.*: erupto *codd.*: interrupto *Glar.*

rupto medio agmine viam insedere, noxque una Hannibali sine equitibus atque inpedimentis acta est.

1 XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus barbaris iunctae copiae, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus. 5
2 inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli more concursabant modo in primum modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret aut
3 progressi morative aliquam occasionem fecissent. elephanti sicut per artas praecipites vias magna mora age- 10 bantur, ita tutum ab hostibus, quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.

4 Nono die in iugum Alpium perventum est per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides 15 iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter
5 faciebant. biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis
6 in castra pervenere. fessis taedio tot malorum nivis etiam 20 casus occidente iam sidere Vergiliarum ingentem terro-
7 rem adiecit. per omnia nive oppleta cum signis prima luce motis segniter agmen incederet pigritiaque et desperatio
8 in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promunturio quodam, unde longe ac late prospectus 25 erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat subiectos-
9 que Alpinis montibus Circumpadanos campos, moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo sed etiam urbis Romanae; cetera plana, proclivia fore; uno aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in manu ac potestate 30 habituros.

10 Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus quidem praeter parva furta per occasionem temptantibus.

3—p. 35, 6 Pol. III, 53, 5—54, 5

10 praecipitesque C[4]: [praecipites] *Wa.* || **12** praebebant *ed. vet.*: praecedebant *codd.* || **29** summum A[p]: summo *codd.*: ad summum *ed. vet.*

ceterum iter multo quam [ut] in ascensu fuerat, ut ple- 11
raque Alpium ab Italia sicut breviora ita adrectiora sunt,
difficilius fuit. omnis enim ferme via praeceps, angusta, 12
lubrica erat, ut neque sustinere se ab lapsu possent nec,
5 qui paulum titubassent, haerere adfixi vestigio suo,
aliique super alios et iumenta in homines occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem 1
atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles tempta-
bundus manibusque retinens virgulta ac stirpes circa
10 eminentes demittere sese posset. natura locus iam ante 2
praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille admodum
altitudinem abruptus erat. ibi cum velut ad finem viae 3
equites constitissent, miranti Hannibali, quae res morare-
tur agmen, nuntiatur rupem inviam esse. digressus deinde 4
15 ipse ad locum visendum. haud dubia res visa, quin per in-
via circa nec trita antea quamvis longo ambitu circum-
duceret agmen. ea vero via insuperabilis fuit. nam cum 5
super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis
esset, molli nec praealtae facile pedes ingredientium in-
20 sistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu 6
dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem
liquescentis nivis ingrediebantur. taetra ibi luctatio erat 7
via lubrica [glacie] non recipiente vestigium et in prono
citius pedes fallente, ut, seu manibus in adsurgendo seu
25 genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum
corruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut
manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantum
glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta secabant 8
interdum etiam infimam ingredientia nivem et prolapsa
30 iactandis gravius in conitendo ungulis penitus perfrin-

7—p. 36, 2 Pol. III, 54, 6—55, 5

1 quam [ut] *ed. vet.* || **4** lubrica A[p]: publica *codd.* || **5** adfixi *Drak., Vallejo*: adflictis *codd.*: adflicti C[x] || **8** rectis saxis ut A[v]: recti ac si istud *codd.* || **11** in pedum mille A[v]: impeditus dum ille *codd.* || **12** cum velut *ed. vet.*: vel cum *codd.* || **21** tabem *ed. vet.*: lavem *codd.* || **23** via *Sauppe*: ut a *codd.*: [ut a] *Ma.*: ita *He.* | lubrica [glacie] *H. J. Mü.*: [ut a lubrica] *Nov.*, *Wa.* || **24** pedes *Drak.*: pedem *Gron.*: pede se *codd.* || **29** etiam A[x]: etiam tam̄ *codd.* || **30** conitendo *Lip.*: continendo *codd.*

gebant, ut pleraque velut pedica capta haererent in dura
et alte concreta glacie.

1 XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque homini-
bus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum
loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum 5
2 fuit. inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse
poterat, milites ducti, cum caedendum esset saxum, ar-
boribus circa inmanibus deiectis detruncatisque struem
ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis venti apta
faciendo igni coorta esset, succendunt ardentiaque saxa 10
3 infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio rupem
ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis clivos, ut
non iumenta solum sed elephanti etiam deduci possent.
4 quadriduum circa rupem consumptum iumentis prope
fame absumptis; nuda enim fere cacumina sunt et, si quid 15
5 est pabuli, obruunt nives. inferiora valles apricosque quos-
dam colles habent rivosque prope silvas et iam humano
6 cultu digniora loca. ibi iumenta in pabulum missa et
quies muniendo fessis hominibus data. triduo inde ad
planum descensum et iam locis mollioribus et accolarum 20
ingeniis.

1 XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum
est, quinto mense a Carthagine Nova, ut quidam auctores
2 sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. quantae copiae
transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter 25
auctores constat. qui plurimum, centum milia peditum,
viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti
3 milia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui
captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret,
4 nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis; cum 30
his octoginta milia peditum, decem equitum adducta – in

3–21 Pol. III, 55, 6–56, 1 || **6–13** Appian. Hann. 4 || **14** *quadriduum ... consumptum*] Orosius IV, 14 *quatriduum commoratus* || **22–24** Pol. III, 56, 3 || **24–28** Pol. III, 56, 4

2 alte **M²**: alta *codd.* || **9** apta **M²**: saepta *codd.* || **16** [valles] *Lut.* | apricosque quosdam *Wei.*: apricos quosdam **M**: et apriscos quosdam **D**: apricos quosquam **C**: apricosque iam *Wes.* || **20** et iam **M**: etiam **CD**: iam et *Crev.*: est iam *Har.*: et *J. H. Voss*

Italia magis adfluxisse veri simile est, et ita quidam auctores sunt —; ex ipso autem audisse Hannibale, postquam 5
Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum ami-
5 sisse. Taurini Semigalli proxuma gens erat in Italiam degresso. id cum inter omnes constet, eo magis miror am- 6
bigi, quanam Alpis transierit, et vulgo credere Poenino — atque inde nomen ei iugo Alpium inditum — transgres-
sum, Coelium per Cremonis iugum dicere transisse; qui 7
10 ambo saltus eum non in Taurinos sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxerint. nec veri simile est ea tum 8
ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Poeninum ferunt, obsaepta gentibus Semigermanis fuissent. neque 9
hercule ⟨nomen⟩ montibus his, si quem forte id movet,
15 ab transitu Poenorum ullo Sedunoveragri, incolae iugi eius, norint inditum, sed ab eo, quem in summo sacratum
vertice Poeninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, 1
proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat.
20 sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta ante
mala, non poterat: otium [erat] enim ex labore, copia ex 2
inopia, cultus ex inluvie tabeque squalida et prope efferata corpora varie movebat. ea P. Cornelio consuli causa 3
25 fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis ignominiis trepido ad
Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manus consereret. sed cum Placentiam consul venit, iam ex 4

18—24 Pol. III, 60, 2–4 || **24—28** Pol. III, 56, 6 || **28—p. 38, 17** Pol. III, 60, 8–61, 6

1 veri simile A^{v}: verissimum *codd.* || **3** transierit *ed. vet.*: -ierunt *codd.* || **5** Taurini Semigalli *Ma.*: taurinisne galli *codd.*: Taurini Galli *ed. vet.* || **6** degresso *Sig.*: di- *codd.* || **8** ei *Gron.*: et *codd.* || **10** Salassos *Lip.*: saltus *cod.* || **11** deduxissent *ed. vet.* || **13** ferunt *Gron.*: fuerunt *codd.* || **14** ⟨nomen⟩ *Lut.* || **15** ullo *ed. vet.*: nullo *codd.* | Sedunoveragri *Gron.*: seduno velacri *codd.*: Seduni vel Veragri *Lip.* Seduni Veragri⟨que⟩ *Ma.* || **16** ⟨nomen⟩ norint *Frig.*: ⟨nomen⟩ ferunt *Ma.* | ab eo] a deo *Cuper* || **22** [erat] *rec.*

stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam urbem,
caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non venie-
5 bant, vi expugnarat; ⟨ac⟩ iunxisset sibi non metu solum
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circum-
spectantis defectionis tempus subito adventu consul 5
6 oppressisset. et Hannibal movit ex Taurinis, incertos
quae pars sequenda esset Gallos praesentem secuturos
7 esse ratus. iam prope in conspectu erant exercitus con-
venerantque duces sicuti inter se nondum satis noti, ita
8 iam imbutus uterque quadam admiratione alterius. nam 10
Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium
celeberrimum nomen erat, et Scipionem Hannibal eo
ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, prae-
9 stantem virum credebat; et auxerant inter se opinionem,
Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat in Italiam 15
transgresso Hannibali, ⟨Hannibal⟩ et conatu tam audaci
traiciendarum Alpium et effectu.

10 Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad Ticinum
amnem motis castris, priusquam educeret in aciem, ad-
hortandorum militum causa talem orationem est exorsus: 20

1 XL. 'Si eum exercitum, milites, educerem in aciem,
quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud
2 vos; quid enim adhortari referret aut eos equites, qui
equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicis-
sent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum 25
hostem secutus confessionem cedentis ac detractantis
3 certamen pro victoria habui? nunc, quia ille exercitus,
Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Sci-
pione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus
4 populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem 30
adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic
voluntario certamini obtuli, novo imperatori apud novos
5 milites pauca verba facienda sunt. ne genus belli neve

18–20 Pol. III, 64, 1 || **21**–p. 39, **23** Pol. III, 64, 2–9

3 ⟨ac⟩ *Wei.*: ⟨et⟩ *Als.* | iunxissetque A^{p} || **6** incertos *rec.*: -us *codd.* || **11** et Hannibalis *Ma.* || **16** ⟨Hannibal⟩ *Gron.* || **24** egregie vicissent A^{v}: aegre evicissent *codd.*

hostem ignoretis, cum iis est vobis, milites, pugnandum,
quos terra marique priore bello vicistis, a quibus stipen-
dium per viginti annos exigistis, ⟨a⟩ quibus capta belli
praemia Siciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc 6
5 certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis
esse solet. nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est,
pugnaturi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam 7
detractavere, eos duabus paene partibus peditum equi-
tumque in transitu Alpium amissis, cum plures perierint
10 quam supersint, plus spei nactos esse. 'at enim pauci qui- 8
dem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum
robora ac vires vix sustinere vis ulla possit.' effigies immo, 9
umbrae hominum, fame frigore inluvie squalore enecti,
contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti
15 artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata
fractaque arma, claudi ac debiles equi: cum hoc equite, 10
cum hoc pedite pugnaturi estis; reliquias extremas hostis,
non hostem habetis; ac nihil magis vereor quam ne cui,
vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem vi-
20 deantur. sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore 11
duce ac populo deos ipsos sine ulla humana ope commit-
tere ac profligare bellum, nos, qui secundum deos violati
sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. Non vereor, ne quis me haec vestri adhortandi 1
25 causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo ad-
fectum esse. licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo 2
iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem
consilii participem ac periculi socium haberem et Has-
drubalem potius quam Hannibalem hostem et minorem
30 haud dubie molem belli; tamen, cum praeterveherer 3
navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram

24—p. 40, **10** Pol. III, 64, 10–11

3 a quibus D: quibus *codd.* || **8.9** [duabus ... amissis] *Valla* | paene *ante* partibus *Rie.*: *ante* perierint *codd.*: *ante* duabus *Lut.* || **9** cum *Gron.*: qui *codd.*: quo *He.*: quia *Als.* | [qui ... supersint] *Grut.*: *post* pugnaturi sunt *transp. Wa.* || **13** fame ... enecti *Prisc.* || **18.19'** quam ne cui, vos cum *Wa.*: necumquam vos cum *codd.*: quam ne, cum vos *Ma.*: quam ne cuiquam, vos cum *Drak.* || **20** de-cuerit *Wö.*

egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi castra.
4 equestri proelio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi terra [non poteram] nequieram, regressus ad navis [erat], 5 quanta maxime potui celeritate, tanto maris terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic timendo hosti
5 obvius fui. utrum, cum declinarem certamen, inprovidus incidisse videor, an occurrere in vestigiis eius, laces-
6 sere ac trahere ad decernendum? experiri iuvat, utrum 10 alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit, an idem sint, qui ad Aegatis pugnaverunt insulas et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos
7 emisistis, et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et 15
8 servus populi Romani a patre relictus. quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris
9 scripta manu, qui iussus ab consule nostro praesidium deduxit ab Eryce, qui graves inpositas victis Carthagi- 20 niensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedens Sicilia stipendium populo Romano dare pactus est.
10 itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione atque ira, velut si servos videatis vestros arma re- 25
11 pente contra vos ferentes. licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum, fame, interficere; licuit victricem classem in Africam traicere atque intra paucos dies sine
12 ullo certamine Carthaginem delere: veniam dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis 30 fecimus, tutelae deinde nostrae duximus, cum Africo
13 bello urgerentur. pro his inpertitis furiosum iuvenem sequentes oppugnatum patriam nostram veniunt. atque

14—16 Pol. III, 64, 4

5 [non poteram] *Wö.* | nequieram *Wö.*: neque *codd.*: [neque] *Sig.*: neque * *Wei.*: neque ⟨egresso longius tutus⟩ *Frig.* | navis [erat] *Wö.* ‖ **8** inprovidus *Thomann*: inprovisus *codd.* ‖ **22** stipendium **M²**: qui stipendium *codd.*

utinam pro decore tantum hoc vobis et non pro salute
esset certamen! non de possessione Siciliae ac Sardiniae, 14
de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est pu-
gnandum. nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos 15
5 vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt, quas dum
superant, comparari nova possint praesidia. hic est ob-
standum, milites, velut si ante Romana moenia pugne-
mus. unus quisque se non corpus suum sed coniugem ac 16
liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas
10 solum agitet curas, sed identidem hoc animo reputet,
nostras nunc intueri manus senatum populumque Ro-
manum; qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde 17
fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.'

XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal rebus 1
15 prius quam verbis adhortandos milites ratus circumdato
ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos in
medio statuit armisque Gallicis ante pedes eorum pro-
iectis interrogare interpretem iussit, ecquis, ⟨si⟩ vinculis
levaretur armaque et equum victor acciperet, decertare
20 ferro vellet. cum ad unum omnes ferrum pugnamque pos- 2
cerent et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat
quem fortuna in id certamen legeret; [et] cuiusque sors 3
exciderat, alacer inter gratulantes gaudio exultans cum
sui moris tripudiis arma raptim capiebat. ubi vero dimi- 4
25 carent, is habitus animorum non inter eiusdem modo
condicionis homines erat sed etiam inter spectantes vulgo,
ut non vincentium magis quam bene morientium fortuna
laudaretur.

XLIII. Cum sic aliquot spectatis paribus adfectos di- 1
30 misisset, contione inde advocata ita apud eos locutus
fertur: 'Si, quem animum in alienae sortis exemplo paulo 2
ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra
habueritis, vicimus, milites; neque enim spectaculum

14–28 Pol. III, 62. Zon. VIII, 23, p. 1410B. Dio fr. 57, 4 ‖ **29**–p. 42, 29 Pol. III, 63, 1–13. Dio fr. 57, 5

1 salute *hic denuo incipit* **P** ‖ **10** agitet **CM**^{x}**D**: agitet et **P** ‖ **13** illius] ipsius *Gron.*: [illius] *T. Faber* ‖ **18** ecquis ⟨si⟩ *rec.*: et quis **P** ‖ **21** deiecta **A**^{p}: delecta **P** ‖ **29** cum *rec.*: dum **P**

modo illud, sed quaedem veluti imago vestrae condicionis
3 erat. ac nescio an maiora vincula maioresque necessitates
4 vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit; dextra
laevaque duo maria claudunt nullam ne ad effugium
quidem navem habentis, circa Padus amnis maior 5
[Padus] ac violentior Rhodano, ab tergo Alpes urgent, vix
5 integris vobis ac vigentibus transitae. hic vincendum
aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis.
et eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit,
praemia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora 10
homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent.
6 si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas
nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla
pretia essent: quidquid Romani tot triumphis partum
congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis 15
7 dominis futurum est. in hanc tam opimam mercedem,
8 agite dum, diis bene iuvantibus arma capite. satis adhuc
in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora con-
sectando nullum emolumentum tot laborum periculorum-
9 que vestrorum vidistis; tempus est iam opulenta vos ac 20
ditia stipendia facere et magna operae pretia mereri,
tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas
10 gentes emensos. hic vobis terminum laborum fortuna
11 dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. nec,
quam magni nominis bellum est, tam difficilem existi- 25
maritis victoriam fore: saepe et contemptus hostis cruen-
tum certamen edidit et incluti populi regesque perlevi
12 momento victi sunt. nam dempto hoc uno fulgore nominis
13 Romani quid est, cur illi vobis comparandi sint? ut vi-
ginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum 30
illa fortuna taceam, ab Herculis columnis, ab Oceano
terminisque ultimis terrarum per tot ferocissimos His-
14 paniae et Galliae populos vincentes hoc pervenistis; pu-
gnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso
victo circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo igno- 35

5 habentis *Drak.* (-tes *Periz.*): habentibus **P** || **6** [Padus] $\mathbf{A^{p}}$ || **14** essent: ⟨nunc⟩ *Wö.* || **17** dum *Koch*: cum **P** || **25** difficilem **y**: -le **P** || **28** uno] vano *Luc.* || **33** hoc] huc $\mathbf{C^{2}M^{2}D}$

rantique ducem. an me in praetorio patris, clarissimi 15
imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem
Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum
modo gentium sed ipsarum, quod multo maius est, Al-
5 pium, cum semenstri hoc conferam duce, desertore exer-
citus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque 16
hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exer-
citus sit consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod 17
nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe mili-
10 tare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis
spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua
possim decora. cum laudatis ⟨a⟩ me miliens donatisque, 18
alumnus prius omnium vestrum quam imperator, proce-
dam ⟨in⟩ aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.

15 XLIV. Quocumque circumtuli oculos, plena omnia 1
video animorum ac roboris, veteranum peditem, gene-
rosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque, vos 2
socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses
cum ⟨pro⟩ patria tum ob iram iustissimam pugnaturos.
20 inferimus bellum infestisque signis descendimus in Ita- 3
liam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis,
quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam
arcentis. accendit praeterea et stimulat animos dolor in- 4
iuria indignitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem
25 primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis;
deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima 5
ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. cum
quibus bellum, ⟨cum⟩ quibus pacem habeamus, se modum
inponere aequum censet. circumscribit includitque nos
30 terminis montium fluminumque, quos non excedamus,
neque eos quos statuit terminos observat. 'ne transieris 6
Hiberum! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis!' ad Hi-
berum est Saguntum? 'nusquam te vestigio moveris!'

2 prope natum **A**^{V}: probe notum **P** || **12** cum laudatis ⟨a⟩ me *Rub.*: tum laudatis me **P** || **14** ⟨in⟩ aciem **C**^{4} || **19** ⟨pro⟩ patria *Wei.*: patriam **P**: ⟨ob⟩ patriam **M**^{1}**D** || **28** ⟨cum⟩ *ed. vet.* || **32** at liberum *Krauss*: at ⟨cis⟩ Hiberum *Wei.*: cis Hiberum *Crev.*: at ⟨non ad⟩ Hib. *Ma.* || **33** Saguntum? *Koehler*: Saguntum **P**: [ad Hiberum est Saguntum] *rec.*, *Luc.*

parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam ac
Sardiniam ⟨ademisti?⟩ adimis etiam Hispanias, et, inde
⟨si de⟩cessero, in Africam transcendes. ⟨transcendes⟩
autem? transcendisse dico; duos consules huius anni,
unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. nihil 5
usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus.
8 illis timidis et ignavis esse licet, qui respectum habent,
quos sua terra, suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse et, omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione ab- 10
ruptis, aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in proelio
9 potius quam in fuga mortem oppetere. si hoc bene
fixum omnibus, ⟨si⟩ destinatum in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum contemptu m⟨ortis incitamentum⟩
ad vincendum homini ab dis immortalibus acrius datum 15
est.'

1 XLV. His adhortationibus cum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt tutandique pontis causa castellum in-
2 super inponunt; Poenus hostibus opere occupatis Mahar- 20
balem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad
depopulandos sociorum populi Romani agros mittit;
3 Gallis parci quam maxime iubet principumque animos ad
defectionem sollicitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque milia passum 25
4 a Victumulis consedit. ibi Hannibal castra habebat;
revocatoque propere Maharbale atque equitibus, cum
instare certamen cerneret, nihil umquam satis dictum
praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis

17—20 Pol. III, 64, 1

2 ⟨ademisti?⟩ adimis etiam Hispanias *He.*: adimis etiam spanias **P** || **2.3** inde ⟨si de⟩cessero *H. J. Mü.*: ⟨si⟩ inde cessero **C**^{4}**M**^{X}: inde ⟨si⟩ cessero *Frig.* || **3.4** ⟨transcendes⟩ autem? transcendisse dico *Ma.*: transcendisse autem dico **P**: transcendes autem? immo *Wei.* || **6** usquam **A**^{p}: umquam **P** | vindicarimus *Gron.*: -remus **P** || **10** mortemque *Wes.* || **12.13** [bene fixum] *Hertz* || **13** ⟨si⟩ *He.* | [destinatum] *Ma.*: destinatum⟨que⟩ **C**^{2} | [in] *Wö.* || **14** m⟨ortis incitamentum⟩ *Frig.*: m⟨ortis telum⟩ *Stroth* || **26** Victumulis *Stroth*: Vicot- **P**

ad contionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem
pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia Africa 5
Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset,
liberisque; qui pecuniam quam agrum maluisset, ei se
5 argento satisfacturum; qui sociorum cives Carthaginien- 6
ses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos redire
mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popula-
rium mutatam secum fortunam esse vellent. servis quoque 7
dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his
10 mancipia dominis se redditurum. eaque ut rata scirent 8
fore, agnum laeva manu, dextra silicem retinens, si
falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se macta-
rent, quem ad modum ipse agnum mactasset [et], secun-
dum precationem caput pecudis saxo elisit. tum vero 9
15 omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque accep-
tis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda spe-
rata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas 1
erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis; nam 2
20 et lupus intraverat castra laniatisque obviis ipse intactus
evaserat, ⟨et⟩ examen apum in arbore praetorio immi-
nente consederat. quibus procuratis Scipio cum equitatu 3
iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium
exque propinquo copias, quantae et cuius generis essent,
25 speculandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus
ad exploranda circa loca progresso. neutri alteros primo 4
cernebant; densior deinde incessu tot hominum ⟨et⟩
equorum oriens pulvis signum propinquantium hostium
fuit. consistit utrumque agmen, et ⟨ad⟩ proelium sese
30 expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte 5
locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit in subsi-
diis; Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua
Numidis firmat. vixdum clamore sublato iaculatores 6

22 – p. 46, 10 Pol. III, 65, 3–10; X, 3. Zon. VIII, 23, p. 1410 C; IX, 2, p. 1419 B

3 vellet *Wes.* || **9** his] iis *Ma.* || **12** precatur *Lut.* || **13** [et] *ed. vet.* || **21** ⟨et⟩ *ed. vet.* || **24** exque $\mathbf{A}^{V}$: ex quo **P**: ex *Gron.* || **27** ⟨et⟩ *Wei.* || **28** equorum⟨que⟩ $\mathbf{C}^{2}\mathbf{D}$ || **29** ⟨ad⟩ $\mathbf{C}^{2}\mathbf{M}^{1}$

fugerunt inter subsidia ad secundam aciem. inde equitum
certamen erat aliquamdiu anceps; dein, quia turbabant
equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut
desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, iam
7 magna ex parte ad ⟨pe⟩des pugna ⟨a⟩bierat, donec Nu- 5
midae, qui in cornibus erant, circumvecti paulum ab
tergo se ostenderunt. is pavor perculit Romanos, auxitque
pavorem consulis vulnus periculumque intercursu tum
8 primum pubescentis fili ⟨pro⟩pulsatum. hic erit iuvenis,
penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob 10
egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus.
9 fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos
Numidae invaserunt; alius confertus equitatus consulem
in medium acceptum non armis modo sed etiam corpori-
bus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse 15
10 cedendo reduxit. servati consulis decus Coelius ad servum
natione Ligurem delegat; malim equidem de filio verum
esse, quod et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

1 XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit;
quo facile apparuit et equitatu meliorem Poenum esse 20
et ob id campos patentis, quales sunt inter Padum Al-
2 pesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. itaque
proxima nocte iussis militibus vasa silentio colligere castra
ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut ratibus,
quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu 25
3 atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placen-
tiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino
profectos; tamen ad sescentos moratorum in citeriore
r⟨ip⟩a Padi segniter ratem solventes cepit. transire pon-
tem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in 30
4 secundam aquam labente. Coelius auctor est Magonem

8–9 L. Ampelius, Liber Memorialis 46, 5. de Vir. illust. 49, 4. Val. Max. V, 4, 2 || **8–11** Florus I, 22, 10–11. Orosius IV, 14, 6 || **12–16** Pol. III, 65, 11 || **19–31**; p. 47, **9–12** Pol. III, 66, 1–4; 6 || **31** – p. 47, **4** Zon. VIII, 24, p. 1410 C–D

1 ad] ac *J. Gron.* || **5** ⟨pe⟩des pugna ⟨a⟩bierat *Lut.* (venerat *vel* ierat *Gron.*) despugnavierat **P** || **9** ⟨pro⟩pulsatum *ed. vet.* | erit] erat **CD** || **20** [et] *Sauppe* || **28** sescentos *Gron.*: haec **P** || **29** r⟨ip⟩a Padi *Gron.*: rapadi **P**: ripa **P**^{1}

cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo
tranasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exer-
citum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum
impetum fluminis oppositis. ea peritis amnis eius vix 5
5 fidem fecerint; nam ⟨ne⟩que equites armis equisque salvis
tantam vim fluminis superasse veri simile est, ut iam His-
panos omnis inflati travexerint utres, et multorum die-
rum circuitu Padi vada petenda fuerunt, qua exercitus
gravis impedimentis traduci posset. potiores apud me 6
10 auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini
inventum tradunt; ea cum Magone equites ⟨et⟩ Hispa-
norum expeditos praemissos. dum Hannibal, circa flumen 7
legationibus Gallorum audiendis moratus, traicit gravius
peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu
15 fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes conten-
dunt. Hannibal paucis post diebus sex milia a Placentia 8
castra communivit et postero die in conspectu hostium
acie derecta potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis, 1
20 tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis
facta est. ad duo milia peditum et ducenti equites vigili- 2
bus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt;
quos Poenus benigne adlocutus et spe ingentium dono-
rum accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos
25 popularium animos dimisit. Scipio, caedem eam signum 3
defectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo
scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam 4
gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis
insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium
30 iam ⟨in⟩ loca altiora collisque impeditiores equiti castra
movet. minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hanni- 5
bal primum Numidis deinde omni equitatu turbasset

16—18 Pol. III, 66, 11 || **19—p. 48, 11** Pol. III, 67, 1—68, 6. Zon. VIII, 24, p. 1410 D

5 nam ⟨ne⟩que *ed. vet.*: namque **P** || **8** fuerunt *ed. vet.*: fuerint **P** || **9** potiores **C**^{2}: posteriores **P** || **11** ⟨et⟩ *Wei.* || **12** citra *ed. vet.* || **18** directa **D** || **30** ⟨in⟩ *rec.* | collisque *Als.*: colusque **P** | equiti **A**^{V}: equites **P**

utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua
6 Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscru-
tantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae
pretio tempus terunt, emissus hostis est de manibus; et
cum iam transgressos Trebiam Romanos metantisque 5
castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra
7 flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris in
via iactati ultra patiens et collegam – iam enim et revo-
catum ex Sicilia audierat – ratus exspectandum, locum,
qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum 10
8 communiit. nec procul inde Hannibal cum consedisset,
quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia,
quae per hostium agros euntem nusquam praeparatis
9 commeatibus maior in dies excipiebat, ad Clastidium vi-
cum, quo magnum frumenti numerum congesserant Ro- 15
mani, mittit. ibi cum vim pararent, spes facta proditionis;
nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis,
Dasio Brundisino praefecto praesidii corrupto traditur
Hannibali Clastidium. id horreum fuit Poenis sedentibus
10 ad Trebiam. in captivos ex tradito praesidio, ut fama cle- 20
mentiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

1 XLIX. Cum ad Trebiam terrestre constitisset bellum,
interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes et a
Sempronio consule et ante adventum eius terra marique
2 res gestae. viginti quinqueremes cum mille armatis ad 25
depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae;
novem Liparas, octo ad insulam Vulcani tenuerunt, tres
3 in fretum avertit aestus. ad eas conspectas a Messana
duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missae,
qui tum forte Messanae erat consulem Romanum oppe- 30
riens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum
4 deduxerunt. cognitum ex captivis praeter viginti naves,
cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et
triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollici-

14–21 Pol. III, 69, 1–3. Zon. VIII, 24, p. 1411 A

8 iactati *Heins.*: iactanti **P** || 10 delectum C^2: di- **P** || 18 Dasio *Gron.*: Dasiro **P** || 28 avertit A^p: advertit **P**

tandos veteres socios; Lilybaei occupandi praecipuam 5
curam esse; credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti
forent, eam quoque classem ad Aegatis insulas deiectam.
haec, sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius 6
5 Sicilia provincia erat, perscribit monetque, ut Lilybaeum
firmo teneret praesidio. extemplo et circa civitates a 7
praetore iussi legati tribunique suos ad curam custodiae
intendere, et ante omnia Lilybaeum tenere apparatu belli, 8
edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta
10 cibaria ad naves deferrent, ut, ubi signum datum esset,
ne quis moram conscendendi faceret; perque omnem oram,
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium clas-
sem, missi. itaque quamquam de industria morati cur- 9[1]
sum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem acce-
15 derent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna
pernox erat et sublatis armamentis veniebant: extemplo 10
datum ⟨signum⟩ ex speculis et in oppido ad arma con-
clamatum est et in naves conscensum; pars militum
in muris portarumque [in] stationibus, pars in navibus
20 erant. et Carthaginienses, quia rem fore haud cum in- 11
paratis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt,
demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam
classe absumpto. ubi inluxit, recepere classem in altum, 12
ut spatium pugnae esset exitumque liberum e portu na-
25 ves hostium haberent. nec Romani detrectavere pugnam 13
et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et
militum multitudine ac virtute.

L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere pu- 1
gnam et ex propinquo vires conferre velle; contra eludere 2

5 perscribit *ed. vet.*: prae- **P** | ut **C**: et **P**: [et] *ed. vet.*, *Wö.* || **6** et circa civitates a praetore *Wei.*: et circa praetore a civitate **P**: et circa a praetore ad civitates *Sig.*: et a praetore circa civitates **A**^{v}: a praetore et circa civitates *Frig.* || **7** iussi *Dorey*: missi **P** | tribunique **P**: tribunique ⟨qui⟩ *ed. vet.*, *Ma.*^{4} || **8** intendere, et *Ma.*^{3}: intenderent **P**: intenderent, et *Ma.*^{4} | tenere *Wa.*: teneri **P**: tueri *Sauppe* | apparatu **M**^{2}: apparatum **P**: ⟨instructum⟩ apparatu *Wei.* || **9** cocta *ed. vet.*: coacta **P** || **10** ad **CD**: an **P**: in *Hasenmueller* | ut *He.*: et **P**: [et] *ed. vet.* || **11** ne quis **P**: ne quid **y** || **13** missi *Wei.*: simi **P**: missis *Ma.*: dimissi *He.* (-sis *Wö.*) | de **P**^{2}: ide **P**: i⟨ta⟩ de *Luc.* | moderati *Haenisch* || **17** ⟨signum⟩ **A**^{p} || **19** [in] *rec.* || **23** recepere **C**: recipere **P**

Poenus et arte, non vi rem gerere naviumque quam viro-
3 rum aut armorum malle certamen facere. nam ut sociis
navalibus adfatim [minus] instructam classem ita inopem
milite habebant, et, sicubi conserta navis esset, haudqua-
4 quam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi 5
animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit ani-
5 mum et paucitas illis minuit. extemplo septem naves
Punicae circumventae, fugam ceterae ceperunt. mille et
septingenti fuere in navibus captis milites nautaeque, in
6 his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana inco- 10
lumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa
reduce, in portum rediit.

7 Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui Mes-
sanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. ei
fretum intranti rex Hiero classem ornatam[que] obviam 15
duxit, transgressusque ex regia in praetoriam navem,
8 gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse
precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum,
9 statum deinde insulae et Carthaginiensium conata ex-
posuit pollicitusque est, [ut] quo animo priore bello popu- 20
lum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum;
10 frumentum vestimentaque sese legionibus consulis so-
ciisque navalibus gratis praebiturum; grande periculum
Lilybaeo maritumisque civitatibus esse, et quibusdam
11 volentibus novas res fore. ob haec consuli nihil cunctan- 25
dum visum, quin Lilybaeum classe peteret. et rex regiaque
classis una profecti. navigantes inde pugnatum ad Lily-
baeum fusasque et captas hostium naves accepere.

1 LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia dimisso
relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse in 30
insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur,
2 traiecit. advenienti Hamilcar Gisgonis filius, praefectus
praesidii, cum paulo minus duobus milibus militum op-
pidumque cum insula traditur. inde post paucos dies
reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore 35

1 arte **C**[2] **M**[3]: alte **P** || **3** [minus] **A**[D] || **14** Ti. *Sig.*: L. **P** || **15** ornatam[que] **y**: ornatam ⟨armatam⟩que *Als.*: * ornatamque *Wei.* || **20** [ut] *ed. vet.* || **22** sese **M**[2]: esse **P** || **33** duobus **D**: duo **P**

praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt.
postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat con- 3
sul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam
classem, traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas
5 inventus. iam forte transmiserant ad vastandam Italiae 4
oram, depopulatoque Vibonensi agro urbem etiam terre-
bant. repetenti Siciliam consuli escensio hostium in agrum 5
Vibonensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu de
transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tem-
10 pore collegae ferret auxilium, missae traduntur. multis 6
simul anxius curis exercitum extemplo in naves inpositum
Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum
viginti quinque longis navibus Vibonensem agrum mari-
timamque oram Italiae tuendam adtribuit, M. Aemilio
15 praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse 7
compositis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae
legens Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo pro-
fectus ad Trebiam flumen collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanarum vi- 1
20 rium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi
posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse
satis declarabat. tamen consul alter equestri proelio uno 2
et vulnere suo [et] minutus trahi rem malebat; recentis
animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur.
25 quod inter Trebiam Padumque agri est Galli tum inco- 3
lebant, in duorum praepotentium populorum certamine
per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spec-
tantes. id Romani, modo ne quid moverent, aeque satis, 4
Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se
30 venisse ad liberandos eos dictitans. ob eam iram, simul 5
ut praeda militem aleret, duo milia peditum et mille equi-
tes, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos,
populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas

15—18 Pol. III, 68, 13 || **25**—p. 52, **20** Pol. III, 69, 5—14

5 iam] nam *Ma.* || **19** Romanarum *rec.*: -orum **P** || **22** uno **P**: una $\mathbf{M}^3$ || **23** [et] minutus **D**: ⟨aeger⟩ et min. *He.* (* et *Crev.*): comminutus *Drak.*: deminutus *Als.* || **27** victoris $\mathbf{C}^4\mathbf{M}^5$: victor **P**

6 iussit. egentes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant legatisque ad consules missis auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos 7 laboranti orant. Cornelio nec causa nec tempus agendae (5) rei placebat, suspectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora tum, ut illa vetustate obsolevissent, ob recentem 8 Boiorum perfidiam; Sempronius contra continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent 9 ope, defensos censebat. tum, collega cunctante, equitatum (10) suum, mille peditum iaculatoribus ferme admixtis, ad 10 defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. sparsos et incompositos, ad hoc gravis praeda plerosque cum inopinato invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere; unde (15) multitudine pulsi rursus subsidio suorum proelium resti- 11 tuere. varia inde pugna sequentes ⟨inter cedentes⟩que; cumque ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium ⟨caedes, penes iam⟩ Romanos fama victoriae fuit. (20)

1 LIII. Ceterum nemini omnium maior ea iustiorque quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte co- 2 piarum alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam esse praeter conlegam, qui dilatam dimicationem vellet; eum animo (25) magis quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac 3 tela horrere. sed non esse cum aegro senescendum. quid

21 — p. 53, 33 Pol. III, 70

3 consules *Drak.*: -em **P** ‖ **7** ut illa *Wei.*: obutilia P^1: ut alia *ed. vet.* ‖ **9** primos, qui eguissent *Gron.*: primosque qui coissent **P**: primos quosque qui eg. *Als.* ‖ **10** tum collega cunctante A^D (⟨is⟩ tum *Luc.*): cum collegam cunctantem **P** ([cum] *Ma.*: cunctantem * *rec.*) ‖ **14** inopinato **M**: -os **P** ‖ **17** sequentes ⟨inter cedentes⟩que *Ma.*: ⟨cedentes⟩ sequentesque *Gron.*: ⟨inter recedentes in⟩sequentesque *Con.*: ⟨inter⟩ sequentes ⟨cedentes⟩que *Her.*: sequentes ⟨cedentes⟩que *Heus.* ‖ **18** cum[que] *Gron., Heus.* ‖ **19** ⟨caedes, penes iam⟩ *Ma.*: ⟨cum caedes esset, penes⟩ *Con.*: ⟨numerus cecidisset, penes⟩ *Ro.*: ⟨numerus quia cecidit, penes⟩ *Luc.* ‖ **21** maior ea *Dederich*: maiora **P** (maior P^1)

enim ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum expectari? castra Carthaginiensium in Italia ac prope in conspectu urbis esse. non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. 'quantum ingemiscant' inquit 'patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in media Italia paventis intra castra, Poenum, quod inter Alpis Appenninumque agri sit, suae dicionis fecisse.' haec adsidens aegro collegae, haec in praetorio prope contionabundus agere. stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. itaque nequiquam dissentiente Cornelio parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat temere atque improvide quicquam consules acturos; cum alterius ingenium, fama prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. cum ob haec taliaque speraret propinquum certamen et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

LIV. Erat in medio rivus praealtis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta

34 — p. 55, 2 Pol. III, 71; 72, 1—5. Front. Strat. II, 5, 23

4 cis C[2]: his **P** || 13 consules **CMD**: -em **P** || 34 praealtis A[p]: peraltus **P**

ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus
2 ipse oculis perlustravit, 'Hic erit locus', Magoni fratri ait 'quem teneas. delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc cor- 5 pora curare tempus est.' ita praetorium missum. mox cum
3 delectis Mago aderat. 'Robora virorum cerno' inquit Hannibal; 'sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis: 10
4 hostem caecum ad has belli artes habetis.' ita ⟨cum⟩ mille equitibus Magone, mille peditibus dimisso Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis iaculandoque ⟨in⟩ stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine 15
5 cedendo sensim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis; ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratisque equis signum expectare.

6 Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 20 equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum, postremo omnes copias ad destinatum iam ante con-
7 silio avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus Appenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludum praegelidis. 25
8 ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropin-
9 quabant, adflabat acrior frigoris vis. ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt — et erat pecto- 30 ribus tenus aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum po-

23 — p. 55,2 Appian. Hann. 6

5 quibus **A**^x: viribus **P** || **8** uti *Als.*: ute **P** || **9** singuli *Forchhammer* || **11.12** cum mille ... Magone ... dimisso *Ma.* (Magone cum mille *Wö.*): mille ... Magoni ... dimissis **P** ([Magoni] *Sauppe*): Mago cum mille ... dimissus *H. J. Mü.* || **14** ⟨in⟩ *ed. vet.* || **22** a (ab *H. J. Mü.*) destinato *Ma.* || **25** paludum **CD**: -ium **P**

tentia esset, et simul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere.

LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria 1 factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso 5 et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostis nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa ⟨ac⟩ 2 levem armaturam, octo ferme milia hominum, dein graviorem armis peditem, quod virium, quod roboris erat; 10 in cornibus circumfudit decem milia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. con- 3 sul effuse sequentis equites, cum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circumdedit peditibus. duodeviginti milia Romana 4 15 erant, socium nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum; ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concursum est. proelium a Baliaribus ortum est; 5 quibus cum maiore robore legiones obsisterent, diducta propere in cornua levis armatura est, quae res effecit, ut 20 equitatus Romanus extemplo urgeretur. nam cum vix 6 iam per se resisterent decem milibus equitum quattuor milia et fessi integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. ad hoc elephanti 7 eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu 25 sed odore insolito territis, fugam late faciebant. pedestris 8 pugna par animis magis quam viribus erat, quas recentis Poenus paulo ante curatis corporibus in proelium attulerat; contra ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. restitissent tamen animis, si cum pedite 30 solum foret pugnatum; sed et Baliares pulso equite 9 iaculabantur in latera et elephanti iam in mediam pedi-

3–7 Florus I, 22, 12 || **3**–p. 56, **3** Pol. III, 72, 6–74, 1. Front. Strat. II, 5, 23 || **23**–p. 56, **8** Appian. Hann. 7

1 simul lassitudine *rec.*: similitudine **P** || **7** ⟨ac⟩ *Glar.* || **8** levem⟨que⟩ *Sig.* || **11** divisos *ed. vet. ex Pol. III, 72, 9:* diversos **P** || **12** effuse *Ernesti*: effusos (e *supra* o) **P** || **14** Romani *ed. vet.* || **18** diducta *Ma.*: deducta *Als.*: deducte **P**: diductae *Drak.* || **19** armatura est *Ma., Als.*: armaturae sunt **P** || **26** quas A[v]: quam **P**

tum aciem sese tulerant et Mago Numidaeque, simul
latebras eorum inprovida praeterlata acies est, exorti ab
10 tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. tamen in
tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota
acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantes. 5
11 eos velites ad ⟨id⟩ ipsum locati verutis coniectis et aver-
tere et insecuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute
vulnera accipiunt, fodiebant.

1 LVI. Trepidantisque et prope iam in suos consterna-
tos ⟨e⟩ media acie in extremam ad sinistrum cornu ad- 10
versus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal. ibi extemplo
haud dubiam fecere fugam, eoque novus terror additus
2 Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. itaque cum iam
in orbem pugnarent, decem milia ferme hominum, cum
alia evadere nequissent, media Afrorum acie, qua Gallicis 15
auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perru-
3 pere et, cum neque in castra reditus esset flumine inter-
clusis neque prae imbri satis decernere possent, qua suis
4 opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. plures
deinde in omnes partes eruptiones factae; et qui flumen 20
petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cuncta-
5 tionem ingrediendi ab hostibus oppressi; qui passim per
agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agmi-
nis Placentiam contendere; aliis timor hostium audaciam
ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra perve- 25
6 nerunt. imber nive mixtus et intoleranda vis frigoris et
homines multos et iumenta et elephantos prope omnis
7 absumpsit. finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia
fuit, et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laeti-
8 tiam victoriae sentirent. itaque nocte insequenti, cum 30
praesidium castrorum et quod reliquum ⟨ex fuga semer-

9—30 Pol. III, 74, 2—9

1 ⟨in⟩tulerant *rec.* || **6** ⟨id⟩ *ed. vet.* | avertere **C**²**M**³: advertere **P** || **7** aversos **C**²**M**³: -us **P** || **9** et prope **M**ˣ: in prope **P** || **10** ⟨e⟩ **A**ᵖ, *Gron.* || **11** Hannibal. ibi *Wei.*: Hannibali **P** || **12** eoque *Wei.*: quoque **P**: quo *Frig.* || **15** alia *ed. vet.*: alii **P**: alibi *Wei.* | qua *ed. vet.*: quae **P** || **18** qua suis **C**ˣ: suauis **P** || **23** ⟨alii⟩ vestigia *Luc.* || **31** ex fuga semermium *Luc.*: lassorum ac sauciorum *Ro.*: sauciorum *He.*

mium⟩ ex magna parte militum erat ratibus Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstrepente pluvia aut, quia 9 iam moveri nequibant prae lassitudine ac vulneribus, sentire sese dissimularunt, quietisque Poenis tacito agmine 5 ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiecto Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, 1 ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis ho- 10 stem venturum, nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent: uno consule ad Ticinum 2 victo alterum ex Sicilia revocatum; duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur? ita territis 3 15 Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites audacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgressus. inde, quod unum maxime in praesentia 4 desiderabatur, comitiis consularibus habitis in hiberna 20 rediit. creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant 5 vagantibus passim Numidis equitibus et, ⟨ut⟩ quaeque iis impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. omnes igitur undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado naves 25 subveherent. emporium prope Placentiam fuit et opere 6 magno munitum et valido firmatum praesidio. eius castelli oppugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. 30 tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque 7 audiretur. itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis quadrato agmine legionibus sequi. equestre interim

20 *creati*] Zon. VIII, 25, p. 1412 B εἵλοντο || **21—25** Pol. III, 75, 3 || **25** — p. 58, 3 Appian. Hann. 7

6 traiecto *rec.*: -tus **P** || **10** quo *ed. vet.*: qua **P**: quo a *He.*: qui a *Als.* || **12** alterum . . . revocatum *Ma.*: -ro . . . -ato **P** || **18** inde *Luc.*: id **P**: is *Ma.*: ⟨idem⟩ id *Ro.* || **22** ⟨ut⟩ *Fabri* | iis] his **D**

8 proelium commissum; in quo quia saucius Hannibal pugna
excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie prae-
9 sidium est. paucorum inde dierum quiete sumpta et vix-
dum satis percurato vulnere ad Victumulas oppugnandas
10 ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat; 5
munitum inde locum frequentaverant adcolae mixti un-
dique ex finitimis populis, et tum terror populationum eo
11 plerosque ex agris conpulerat. huius generis multitudo
fama inpigre defensi ad Placentiam praesidii accensa
12 armis arreptis obviam Hannibali procedit. magis agmina 10
quam acies in via concurrerunt, et cum ex altera parte
nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux mi-
liti et duci miles fidens, ad triginta quinque milia homi-
13 num a paucis fusa. postero die deditione facta praesidium
intra moenia accepere; iussique arma tradere cum dicto 15
paruissent, signum repente victoribus datur, ut tamquam
14 vi captam urbem diriperent. neque ulla, quae in tali re
memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades
est; adeo omne libidinis crudelitatisque et inhumanae su-
perbiae editum in miseros exemplum est. hae fuere hiber- 20
nae expeditiones Hannibalis.

1 LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia
2 frigora erant, quies militi data est; et ad prima ac dubia
signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam
quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut vo- 25
3 luntate adiuncturus. transeuntem Appenninum adeo
atrox adorta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem
superaverit. vento mixtus imber cum ferretur in ipsa
ora, primo, quia aut arma omittenda erant aut contra
4 enitentes vertice intorti adfligebantur, consistere; dein, 30
cum iam spiritum includeret nec reciprocare animam
5 sineret, aversi a vento parumper consedere. tum vero
ingenti sono caelum strepere et inter horrendos fragores
micare ignes; capti auribus et oculis metu omnes torpere.

1—10 Zon. VIII, 24, p. 1411 C || **22** — p. 59, **18** Orosius IV, 14

3 inde **M**^{x}: in **P** || **13** miles duci *rec.* || **19** omne *Luc.*: omnes **P** || **22** longi . . . temporis *Gron.*: -is . . . -oribus **P** || **23** [et] *Luc.* || **34** capti *rec.*: captis **P**

tandem effuso imbre, cum eo magis accensa vis venti 6
esset, ipso illo, quo deprensi erant, loco castra ponere
necessarium visum est. id vero laboris velut de integro 7
initium fuit: nam nec explicare quicquam nec statuere
5 poterant nec, quod statutum esset, manebat omnia per-
scindente vento et rapiente. et mox aqua levata vento 8
cum super gelida montium iuga concreta esset, tantum
nivosae grandinis deiecit, ut omnibus omissis procum-
berent homines tegminibus suis magis obruti quam tecti;
10 tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili 9
hominum iumentorumque strage cum se quisque attollere
ac levare vellet, diu nequiret, quia torpentibus rigore
nervis vix flectere artus poterant. deinde, ut tandem agi- 10
tando sese movere ac recipere animos et raris locis ignis
15 fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops tendere.
biduum eo loco velut obsessi mansere. multi homines, 11
multa iumenta, elephanti quoque ex iis, qui proelio ad
Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

LIX. Degressus Appennino retro ad Placentiam castra 1
20 movit et ad decem milia progressus consedit. postero die
duodecim milia peditum, quinque equitum adversus
hostem ducit; nec Sempronius consul — iam enim redierat 2
ab Roma — detrectavit certamen. atque eo die tria milia
passuum inter bina castra fuere; postero die ingentibus 3
25 animis vario eventu pugnatum est. primo concursu adeo
res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum,
sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox castra
quoque oppugnarent. Hannibal paucis propugnatoribus 4
in vallo portisque positis ceteros confertos in media castra
30 recepit, intentosque signum ad erumpendum ⟨ex⟩spectare
iubet. iam nona ferme diei hora erat, cum Romanus nequi- 5
quam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi
castris, signum receptui dedit. quod ubi Hannibal accepit 6
laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo

6 levata **A**^{p}: levato **P** || **12** torpentibus **A**: torrentibus **P** || **13** vix **M**^{x}: suis **P** || **14** recepere *ed. vet.* | animos ⟨potuerunt⟩ *Luc.* (⟨coepere⟩ *H. J. Mü.*) || **19** degressus *Gron.*: di- **P** || **27** pulsos **CM**^{3}**D**: pulsus **P** || **30** ⟨ex⟩spectare *Fleckeisen*

equitibus dextra laevaque emissis in hostem ipse cum pedi-
7 tum robore mediis castris erupit. pugna raro magis ulla
saeva aut utriusque partis pernicie clarior fuisset, si ex-
8 tendi eam dies in longum spatium sivisset: nox accensum
ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior con- 5
cursus fuit quam caedes, et sicut aequata ferme pugna
erat, ita clade pari discessum est. ab neutra parte ses-
centis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit;
9 sed maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia
equestris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et 10
10 praefecti sociorum tres sunt interfecti. secundum eam
pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam conces-
sit. venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti
duo quaestores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum
duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis, 15
senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis
pacem societatemque crederet, traduntur.

1 LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio
2 in Hispaniam cum classe et exercitu missus, cum ab ostio
Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus 20
3 Emporias adpulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a
Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim
renovandis societatibus partim novis instituendis Roma-
4 nae dicionis fecit. inde conciliata clementiae[que] fama
non ad maritimos modo populos sed in mediterraneis 25
quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit; nec
pax modo apud eos sed societas etiam armorum parta est,
validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
5 sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum relique-

17 *traduntur*] Zon. VIII, 24, p. 1411 D ἐκδόντες || **18 — p. 61, 16** Pol. III, 76, 1–6. Zon. VIII, 25, p. 1412 A

2 robore mediis *Lip.* (e mediis *J. H. Voss*) roborē| diis **P** || **3** saeva aut *Hertz, Wa.*: ae| aut **P**: saeva et cum *Valla*: aequa et *Wö.* || **4** sivisset **A**ˣ: uisset **P**: quiuisset **P**²: sisset *Gron.* || **17** crederet *ed. vet.*: -ent **P** || **21** Emporias *Luc.* (-iis **A**ᵖ): temporis **P** || **22** Lacetanis] Laeetanis *Huebner*: Laietanis *Vallejo* || **24** clementiae[que] **M**ˣ: * clementiaeque *Als.*: clementiae ⟨iustitiae⟩que *Wei.* || **27** parta *rec.*: parata **P**

rat Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, prius-
quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus castris
in conspectu hostium positis in aciem eduxit. nec Romano 6
differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Han-
5 none et Hasdrubale sibi dimicandum esse malletque ad-
versus singulos separatim quam adversus duos simul rem
gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit. sex milia 7
hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum; nam
et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot
10 principibus capiuntur, et Cissis, propinquum castris oppi-
dum, expugnatur. ceterum praeda oppidi parvi pretii 8
rerum fuit, supellex barbarica, ac vilium mancipiorum;
castra militem ditavere, non eius modo exercitus, qui 9
victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia mili-
15 tabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta
ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, 1
transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus pedi-
tum, mille equitum, tamquam ad primum adventum
20 Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim
amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. haud 2
procul Tarracone classicos milites navalesque socios
vagos palantisque per agros, quod ferme fit ut secundae
res neglegentiam creent, equite passim dimisso cum magna
25 caede, maiore fuga ad naves compellit; nec diutius circa 3
ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans
Hiberum sese recepit. et Scipio raptim ad famam novo- 4
rum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos na-
vium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto
30 Emporias cum classe rediit. vixdum digresso eo Hasdru- 5
bal aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni de-
derat, ad defectionem inpulso cum eorum ipsorum iuven-
tute agros fidelium Romanis sociorum vastat. excito de- 6

17–30 Pol. III, 76, 8–12. Zon. VIII, 25, p. 1412 A

5 malletque *ed. vet.*: malleque **P** || **10** principibus **CM**^{x}: principiis **P** | Cissis *Als.*: scissis **P** || **28** navium *Gron.*: paviu **P** || **30** Emporias *Luc.*: emptoria **P** || **31** Ilergetum **A**^{P}: illeargentum **P**

inde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro.
Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem
cum infesto exercitu invasisset, conpulsis omnibus Ata-
nagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit
7 intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus im- 5
peratis, Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionem-
8 que recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et
ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa
Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul
9 iam urbe, cum intrare vellent, excepit insidiis. caesa ad 10
duodecim milia; exuti prope omnes armis domos passim
palantes per agros diffugere, nec obsessos alia ulla res
10 quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. triginta dies
obsidio fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor
pedes alta iacuit, adeoque pluteos ac vineas Romanorum 15
operuerat, ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste
11 etiam tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus prin-
ceps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti ta-
lentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

1 LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia 20
facta aut, quod evenire solet motis semel in religionem
2 animis, multa nuntiata et temere credita sunt, in quis
ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum
3 clamasse, et ⟨in⟩ foro boario bovem in tertiam contigna-
tionem sua sponte escendisse atque inde tumultu habi- 25
4 tatorum territum se deiecisse, et navium speciem de caelo
adfulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio, ful-
mine ictam, et Lanuvi hastam se commovisse et corvum
in aedem Iunonis devolasse atque in ipso pulvinari con-
5 sedisse, et in agro Amiternino multis locis hominum specie 30
procul candida veste visos nec cum ullo congressos, et
in Piceno lapidibus pluvisse, et Caere sortes extenuatas,

1 toto cis *rec.*: stoicosis **P**: hostico cis *Stroth* | cedit agro *rec.*: caedit agros **P** || **6** multatos $\mathbf{M}^{x}$: multos **P** || **8** obsessa $\mathbf{A}^{p}$: obiressa **P** || **9** Laeetanos *Huebner* || **19** deduntur $\mathbf{A}^{p}$: deducuntur **P** || **21** religionem $\mathbf{C}^{3}\mathbf{M}^{v}$**D**: regionem **P** || **24** ⟨in⟩ *rec.*: ⟨e⟩ *Lut.* || **28** hastam *Sab.*: hostiam **P** || **29** pulvinari $\mathbf{A}^{p}$: pulvinario **P** || **30.31** specie . . . visos . . . congressos] species . . . visas . . . congressos *ed. vet.* (congressas *Rup.*: ⟨eos⟩ congressos *Luc.*) || **31** ullo *rec.*: illos **P** || **32** lapidibus pluvisse *Prisc.*

et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. iam primum omnium urbs lustrata est hostiaeque maiores quibus editum est dis caesae, et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium [et] Iunoni portatum est, et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt, et lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, imperatum et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque, et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu. haec procurata votaque ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et litteras ad consules misit, ut is exercitus idibus Martiis Arimini adesset in castris. hic in provincia consulatum inire consilium erat memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat, invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quaestus omnis patribus indecorus visus. res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora et consularibus aliis impe-

5 iam **P**: nam *Ma.* | urbs **C**: urissis **P**: ursis **P**^{2} || 7 [et] Iunoni **C**^{2}: ad Iunonis *Gron.* || 9 dedicaverunt *Rub.*: edicaverunt **P** || 26 adverso senatu *Gron.* || 28 cuive *Roellius*: quive **P** || 32 suasori **C**^{2} **M**^{1}: suasore **P**

dimentis retenturos se in urbe, simulato itinere privatus
6 clam in provinciam abiit. ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: non cum senatu modo sed iam cum dis immortalibus C.
7 Flaminium bellum gerere. consulem ante inauspicato 5
factum revocantibus ex ipsa acie dis atque hominibus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium et
8 sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum videret consule- 10
retque, ne Latinas indiceret Iovique Latiari sollemne sa-
9 crum in monte faceret, ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret. lixae modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam si exilii 15
10 causa solum vertisset. magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum et in deversorio hospitali quam apud penates suos praetextam
11 sumpturum. revocandum universi retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius praesentem in deos 20
hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in provin-
12 ciam iret. in eam legationem — legatos enim mitti placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt, quam priore consulatu litterae moverant
13 ab senatu missae. paucos post dies magistratum iniit, 25
immolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese cum proripuisset, multos circumstantes cruore
14 respersit; fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit. id a plerisque in omen
15 magni terroris acceptum. legionibus inde duabus a Sem- 30
pronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis in Etruriam per Appennini tramites exercitus duci est coeptus.

10 ipse *ed. vet.*: ipsi **P** || **13** paludatus **D**: paludatis **P** || **18** deversorio *Drak.*: di- **P**

LIBER XXII

I. Iam ver adpetebat; itaque Hannibal ex hibernis mo- 1
vit, et nequiquam ante conatus transcendere Appen-
ninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo
moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque 2
5 conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro
raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premi-
que utriusque partis exercituum hibernis videre, verte-
runt retro ⟨in⟩ Hannibalem ab Romanis odia; petitus- 3
que [est] saepe principum insidiis ipsorum inter se fraude,
10 eadem levitate qua consenserant consensum indicantium,
servatus erat et mutando nunc vestem nunc tegumenta
capitis errore etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic 4
quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.
Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus
15 Martiis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettulisset, 5
redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules
creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium,
quod auspicium esse? magistratus id a domo, publicis 6
privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in
20 monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis secum
ferre; nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis 7
profectum in externo ea solo nova atque integra concipere
posse. augebant metum prodigia ex pluribus simul locis 8
nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia
25 autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem,

1—13 Pol. III, 78, 1—5. Zon. VIII, 24, p. 1411 D || **8—12** Appian. Hann. 6 || **24 — p. 66, 16** Orosius IV, 15. Plutarch. Fab. 2, 3

1 ver *rec.*: vero **P** | itaque *Wö.*: que **P**: atque *Als.*: cum *rec.* | movit *rec.* metuit **P** || **2** nequiquam **A**^{V}: neque eo qui iam **P** || **7** videre *Als.*: viderent **P** || **8** ⟨in⟩ **A**^{V}: ⟨ad⟩ *rec.* || **9** [est] *ed. vet.* || **18** esse **y**: esset **P** || **25** autem **C**^{4}: audes **P** | equiti **C**^{X}: equites **P**

quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus
9 fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum, et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis par-
10 mas in caelo visas pugnantemque cum luna solem, et (5) Capenae duas interdiu lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis, et in Antiati meten-
11 tibus cruentas in corbem spicas cecidisse, et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum quaque patuerit in- (10) gens lumen effulsisse; sortes sua sponte adtenuatas unamque excidisse ita scriptam: 'Mavors telum suum con-
12 cutit', et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum sudasse, et Capuae speciem
13 caeli ardentis fuisse et lunae inter imbrem cadentis. inde (15) minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum
14 in feminam sese vertisse. his, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam introductis consul de
15 religione patres consuluit. decretum, ut ea prodigia par- (20) tim maioribus hostiis partim lactentibus procurarentur et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria habere-
16 tur; cetera, cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad modum cordi esse divis ⟨e⟩ carminibus
17 praefarentur. decemvirorum monitu decretum est, Iovi (25) primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur, et Iunoni reginae in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii maiori-
18 bus hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia conlata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni (30)

1 tenuerit *Rup.* || **7** ipsum $\mathbf{A}^{v}$: ipsorum **P**: ipsius *rec.* || **8** respersum **C**: 'spersum **P** | in Antiati *Gron.*: in antii **P**: antii $\mathbf{A}^{p}$ || **11** ⟨et⟩ sortes *H. J. Mü.* | sua sponte *post* unamque *transp. Fleckeisen* || **12** ⟨in⟩scriptam *H. J. Mü.* || **21** lactentibus $\mathbf{C}^{4}\mathbf{M}^{x}$: -tantibus **P** || **24** esse $\mathbf{M}^{3}$: esset **P** | divis ⟨e⟩ *Ma.*: divinis **P**: divis *Stroth*: ⟨di sibi⟩ divinis *Con.*: divi in *J. Gron.* || **25** profarentur *Gron.* | decemvirorum *rec.*: idvirorum **P** | ⟨ut⟩ Iovi *Wes.* || **26** [donum] *Pluygers* || **27** ⟨et⟩ Iunoni *Wö.* || **30** quantum $\mathbf{M}^{5}\mathbf{D}$ (-tam *Gron.*): quintum **P** | conferre cuique **y**: conferrent quique **P**

reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret,
et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur,
pecuniam pro facultatibus suis conferrent. haec ubi facta, 19
decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt.
5 postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae
immolatum est lectisterniumque imperatum – et eum
lectum senatores straverunt – et convivium publicum, ac 20
per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum
10 iussus.

II. Dum consul placandis Romae dis habendoque dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam 1
Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, cum 2
aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter,
15 propiorem viam per paludes petit, qua fluvius Arnus per
eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros 3
– id omne veterani erat robur exercitus – admixtis
ipsorum inpedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id
20 agminis medium esset, novissimos ire equites, Magonem 4
inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos,
si taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia
gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, 5
qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac pro-
25 fundas voragines hausti paene limo inmergentesque se
tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se pro- 6
lapsi neque adsurgere ex voraginibus poterant ⟨neque⟩
aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa 7
aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis taedio ani-
30 mis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim
morientes; maximeque omnium vigiliae conficiebant per
quadriduum iam et tres noctes toleratae. cum omnia ob- 8

11 – p. 68, **11** Pol. III, 78, 6–79, 12. Orosius IV, 15 || **15** *propiorem*] Zon. VIII, 25, p. 1412 C συντομωτέραν

6 [et] *Ma.*: [et eum] *Gron.* || **8** clamata *Gron.*: clamatam **P** || **11** habendoque *rec.*: trahendoque **P** || **13** pervenisse *ed. vet.*: prae- **P** || **15** paludes *Rup.*: -dem **P** || **16** Hispanos **A** : at spanos **P** || **17** id *Gron.*: et **P** | [erat] **C** || **27** ⟨neque⟩ **A**p

tinentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora,
inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis insuper incum-
9 bebant, ⟨aut⟩ iumentorum itinere toto prostratorum
passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus
ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. 5
10 ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie
variante calores frigoraque, elephanto, qui unus super-
11 fuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus, vigiliis tamen
et nocturno umore palustrique caelo gravante caput, et
quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo 10
capitur.

1 III. Multis hominibus iumentisque foede amissis cum
tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco
potuit, castra locat, certumque per praemissos explora-
tores habuit exercitum Romanum [in] circa Arreti moe- 15
2 nia esse. consulis deinde consilia atque animum et situm
regionum itineraque et copias ad commeatus expediendos
et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum
3 cura inquirendo exsequebatur. regio erat in primis Italiae
fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque 20
iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opu-
4 lenti; consul ferox ab consulatu priore et non modo legum
aut patrum maiestatis sed ne deorum quidem satis me-
tuens. hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna
prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. 25
5 itaque satis apparebat nec deos nec homines consulentem
ferociter omnia ac praepropere acturum; quoque pronior
esset in vitia sua, agitare eum atque inritare Poenus
6 parat, et laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etru-
riae agro praedatum profectus quantam maximam vasti- 30
tatem potest caedibus incendiisque consuli procul osten-

10 *oculo*] Zon. VIII, 25, p. 1412 C ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν. Nepos Hann. 4, 3 || **12** — p. 69, **17** Pol. III, 80; 82, 1—6 || **22—25** Plutarch. Fab. 2, 3

3 ⟨aut⟩ *Walch*: ⟨vel⟩ *Duker* || **13** de] e *Nov.* || **15** [in] $\mathbf{C}^x\dot{\mathbf{D}}$ || **18** erat *rec.*: erant **P** || **25** aluerat **y**: luerat **P** || **29** Faesulis *Eisen*: ⟨a⟩ Faesulis *J. H. Voss, Wei.* | petens] praeteriens *Con.* (*sed vide Meyer*): ⟨Senam⟩ petens *Wei.*: cedens *Eisen*: [Faesulas petens] *Jordan* || **29.30** medios . . . agros *J. H. Voss*

dit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quie- 7
turus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos
prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per
mediam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente
5 nullo ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris 8
omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suaden-
tibus: collegam expectandum, ut coniunctis exercitibus
communi animo consilioque rem gererent, interim equitatu 9
auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licen-
10 tia hostem cohibendum, iratus se ex consilio proripuit
signumque simul itineris pugnaeque cum ⟨proposuisset,
'Quin⟩ immo Arreti ante moenia sedeamus' inquit, 'hic 10
enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus
perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia ad
15 Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus,
quam, sicut olim Camillum a Veis, C. Flaminium ab
Arretio patres acciverint.' haec simul increpans cum ocius 11
signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus
repente corruit consulemque lapsum super caput effudit.
20 territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine 12
incipiendae rei insuper nuntiatur signum omni vi moliente
signifero convelli nequire. conversus ad nuntium 'Num 13
litteras quoque' inquit 'ab senatu adfers, quae me rem
gerere vetant? abi, nuntia, effodiant signum, si ad con-
25 vellendum manus prae metu obtorpuerit.' incedere inde 14
agmen coepit primoribus, super quam quod dissenserant
ab consilio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus
laeto ferocia ducis, cum spem magis ipsam quam causam
spei intueretur.

30 IV. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem 1
Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo

17—25 Val. Max. I, 6, 6. Plutarch. Fab. 3, 1 || **20—25** Florus I, 22, 14 || **30—p. 70, 27** Front. Strat. II, 5, 24 || **30—p. 70, 2** Pol. III, 82, 9–11

10 iratus **M^x**: ratus **P** || **11** cum ⟨proposuisset, quin⟩ *Vallet*: cum ⟨proposuisset⟩ *He.*: cum ⟨dedisset⟩ *rec.*: cum ⟨iussisset pronuntiari⟩ *Wa.*: ⟨proposuit⟩ quin **A^p** || **19** ⟨pro⟩lapsum *Wö.* || **24** vetent **C^2** || **25** obtorpuerit **P**: -rint **C**: -runt *Ma.* || **31** Trasumennumque] *cf. Ritschl, Rh. Mus. 22 p. 603*

magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat.
2 et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus subit. via tantum interest perangusta, velut ad ⟨id⟩ ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles ad- 5
3 surgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem armaturam post montis circumducit; equites ad ipsas fauces saltus tumulis apte tegentibus locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac 10
4 montibus essent. Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit; ab tergo ac super caput ⟨haud⟩ 15
5 detectae insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit
6 hostem, signum omnibus dat simul invadendi. qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque inprovisa res fuit, quod orta ex 20 lacu nebula campo quam montibus densior sederat agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis
7 conspecta eoque magis pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto quam satis cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in frontem lateraque 25 pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

1 V. Consul perculsis omnibus ipse satis, ut in ⟨re⟩ trepida, inpavidus turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, 30

2–15 Zon. VIII, 25, p. 1412 D || **11–27** Pol. III, 84, 1–3

2 pervenerat *Drummond* || **3** Trasumennus *rec.*: in trhasymennum **P** | subit] sidunt *Gron.* || **4** velut *rec.*: vel **P** | ⟨id⟩ *rec.* || **5** adsurgunt **y**: adinsurgunt **P**: insurgunt *Ma.* || **15.16** ⟨haud⟩ detectae *Stroth* (⟨non⟩ *Nov.*) (*cf. 28. 8* detegeret): deceptae **P**: detectae $\mathbf{C}^4\mathbf{A}^P$: ⟨haud⟩ dispectae *Hell*: decepere *Lip.*: neglectae *Koch* || **17** lacu ac $\mathbf{M}^3$: lauac **P**: lacum $\mathbf{P}^2$ || **19** qua cuique *Prisc. 10, 34* quaque **P** || **22** collibus *Lip.*: vallibus **P** || **28** ⟨re⟩ *ed. vet.* || **29** vertente **C**: vertentes **P**

et, quacumque adire audirique potest, adhortatur ac
stare ac pugnare iubet: nec enim inde votis aut inplo- 2
ratione deum sed vi ac virtute evadendum esse; per me-
dias acies ferro viam fieri et, quo timoris minus sit, eo mi-
5 nus ferme periculi esse. ceterum prae strepitu ac tumultu 3
nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque ab-
erat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix
ad arma capienda aptandaque pugnae conpeteret ani-
mus, opprimerenturque quidam onerati magis iis quam
10 tecti. et erat in tanta caligine maior usus aurium quam
oculorum. ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut 4
armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores
circumferebant ora oculosque. alii fugientes pugnantium 5
globo inlati haerebant, alios redeuntes in pugnam aver-
15 tebat fugientium agmen. deinde, ubi in omnis partes 6
nequiquam impetus capti et ab lateribus montes ac
lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat appa-
ruitque nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse,
tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem ge- 7
20 rendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa ordi-
nata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro
signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut
in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset: fors 8
conglobat et animus suus cuique ante aut post pugnandi
25 ordinem dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo
intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui mul-
tarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertit-
que cursu rapidos amnis, mare fluminibus invexit, montes
lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.
30 VI. Tris ferme horas pugnatum est, et ubique atroci- 1
ter; circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est.
eum et robora virorum sequebantur et ipse, quacumque 2

23—29 Zon. VIII, 25, p. 1413 A. Florus I, 22, 14. Orosius IV, 15. Plutarch. Fab. 3, 2 || **30 — p. 73, 6** Pol. III, 84, 4–14

7 ordines et *Ma.*: ordinem sed **P** | noscerent *rec.*: -ret **P** || **12** mixtos ... clamores *ed. vet.*: mixto ... clamore **P** | strepentium] terrentium *Heus.* || **17** claudebant *Luc.* || **24** conglobabat *rec.* || **26** motum **C**[3] **M**[3] **D**: multum **P**

in parte premi ac laborare senserat suos, inpigre ferebat
3 opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et
tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen
erat — facie quoque noscitans consulem ⟨'En'⟩ inquit
'hic est' popularibus suis 'qui legiones nostras cecidit 5
agrosque et urbem est depopulatus. iam ego hanc victi-
4 mam manibus peremptorum foede civium dabo.' subdi-
tisque calcaribus equo per confertissimam hostium tur-
bam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se
infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea 10
transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis ar-
5 cuere. magnae partis fuga inde primum coepit; et iam
nec lacus nec montes pavori obstabant: per omnia arta
praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super
6 alios alii praecipitantur. pars magna, ubi locus fugae deest, 15
per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capi-
tibus ⟨et⟩ umeris exstare possunt, sese inmergunt. fuere
quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam
7 inpulerit; quae ubi inmensa ac sine spe erat, aut deficien-
tibus animis hauriebantur gurgitibus aut nequiquam 20
fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab in-
gressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur.
8 sex milia ferme primi agminis per adversos hostis erup-
tione inpigre facta, ignari omnium, quae post se ageren-
tur, ex saltu evasere, et cum in tumulo quodam consti- 25
tissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes,
quae fortuna pugnae esset neque scire nec perspicere prae
9 caligine poterant. inclinata denique re cum incalescente
sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce
montes campique perditas res stratamque ostendere 30
10 foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos procul

23 — p. 73, 6 Zon. VIII, 25, p. 1413 B. Front. Strat. IV, 7, 25

4 consulem ⟨'En'⟩ *Wei.*: 'consul, en' *Gron.* || **4.5** 'hic est' inquit *Lut.* || **14** velut caeci] *hic incipit* **R** | et C^4: ut **P** || **15** alios alii *H. J. Mü.*: alium alii **P**: alium alius *Rie.* || **17** ⟨et⟩ umeris A^p: umerisque *rec.*: [umeris] *Con.*: umerisve *Wei.* || **21** fessi vada retro *Gron.*: festiva darentro **P** || **25** ex saltu **D** (e *Als.*): exaitu **P**: exaltu P^2 || **28** denique *Gron*: adinique **P** || **29** tum A^p: cum **P** || **31** ne in conspectos A^p: nec inconspectus **P**

inmitteretur eques, sublatis raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese abripuerunt. postero die, cum 11 super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte 5 consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt; quae Punica 12 religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecti.

VII. Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque 1 10 inter paucas memorata populi Romani clades. quindecim 2 milia Romanorum in acie caesa sunt; decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere; duo milia quingenti hostium in acie, 3 multi postea [utrimque] ex vulneribus periere. multiplex 15 caedes utrimque facta traditur ab aliis; ego, praeterquam 4 quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium, aequalem temporibus huiusce belli, potissimum auctorem habui. Hannibal 5 captivorum qui Latini nominis essent sine pretio dimissis, 20 Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti 6 25 terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quae- 7 ve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. et cum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis 8 30 occasum M. Pomponius praetor 'Pugna' inquit 'magna victi sumus'. et quamquam nihil certius ex eo auditum

2–8 Appian. Hann. 10 || **10–11** Plutarch. Fab. 3, 3 || **18–23** Pol. III, 85, 3. Front. Strat. IV, 7, 25. Appian. Hann. 10. Plutarch. Fab. 3, 3 || **24**–p. 74, **1** Pol. III, 85, 7–8 || **30** Plutarch. Fab. 3, 4

1 raptim *ed. vet.*: partim **P** || **8** coniecti **A**[v]: coniecit **P** || **11** caesa sunt **MD**: caesas **P** || **12** diversis **A**[D]: adv- **P**: av- *rec.* || **14** [utrimque] *Per.* || **16** auctum *Walch*: austum **P** || **21** suorum *ed. vet.*: eorum **P**

est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt
9 consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse
paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos
10 ab hoste. quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas
distracti animi eorum erant, quorum propinqui sub 5
C. Flaminio consule meruerant, ignorantium quae cuius-
que suorum fortuna esset; nec quisquam satis certum ha-
11 bet quid aut speret aut timeat. postero ac deinceps ali-
quot diebus ad portas maior prope mulierum quam viro-
rum multitudo stetit aut suorum aliquem aut nuntios de 10
iis opperiens, circumfundebanturque obviis sciscitantes
neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia
12 inquisissent, poterant. inde varios vultus digredientium
ab nuntiis cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiaban-
tur, gratulantisque aut consolantis redeuntibus domos 15
circumfusos. feminarum praecipue et gaudia insignia
13 erant et luctus. unam in ipsa porta sospiti filio repente
oblatam in conplexu eius exspirasse ferunt; alteram, cui
mors fili falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad
primum conspectum redeuntis fili gaudio nimio exanima- 20
14 tam. senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad
occidentem solem in curia retinent consultantes, quonam
duce aut quibus copiis resisti victoribus Poenis posset.

1 VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens alia
nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C. Cen- 25
tenio propraetore missa ad collegam ab Servilio consule in
Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum auditam
2 averterant iter, ab Hannibale circumventa. eius rei fama
varie homines affecit: pars occupatis maiore aegritudine
animis levem ex comparatione priorum ducere recentem 30
3 equitum iacturam; pars non id, quod acciderat, per se
aestimare, sed, ut in affecto corpore quamvis levis causa

17—21 Val. Max. IX, 12, 2 || **21—23** Pol. III, 85, 10 || **24—28** Pol. III, 86, 1—5. Zon. VIII, 25, p. 1413 C. Nepos Hann. 4, 3 || **31** — p. 75, 4 Dio fr. 57, 10

5 distracti *Wei.*: dispraeti **P** || **18** conplexu *Als.*: conspexu **P**: conspectu **P**[2] || **20** [fili] *H. J. Mü.* || **25** Centenio *Sig.*: centonio **P**

magis quam ⟨in⟩ valido gravior sentiretur, ita tum aegrae 4
et adfectae civitati quodcumque adversi inciderit, non
rerum magnitudine sed viribus attenuatis, quae nihil quod
adgravaret pati possent, aestimandum esse. itaque ad 5
5 remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit. et quia et consul
aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam
armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litte-
ras mitti [nec dictatorem populus creare poterat], quod 6
10 numquam ante eam diem factum erat, dictatorem popu-
lus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum
M. Minucium Rufum; iisque negotium ab senatu datum, 7
ut muros turresque urbis firmarent et praesidia dispo-
nerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent
15 fluminum; pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quan-
do Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad 1
Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem oppu- 2
gnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus,
20 coniectans ex unius coloniae [haud] minus prospere temp-
tatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in 3
agrum Picenum avertit iter non copia solum omnis generis
frugum abundantem sed refertum praeda, quam effuse
avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot stativa 4
25 habita, refectusque miles hibernis itineribus ac palustri
via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut
facili adfectus. ubi satis quietis datum praeda ac popu- 5
lationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, pro-
fectus Praetutianum Hadrianum⟨que⟩ agrum, Marsos
30 inde Marrucinosque et Paelignos devastat circaque Arpos

4–8 Pol. III, 86, 7 || **9–12** Pol. III, 87, 6 || **9–16** Zon. VIII, 25, p. 1413 C–D || **17–21** Zon. VIII, 25, p. 1413 C || **17–27** Pol. III, 86, 9–10; 87, 1 || **27** — p. 76, **1** Pol. III, 88, 2–6

1 ⟨in⟩ *Drak.* || **2** inciderit **P**: -rat **A**[p]: -ret *Ma.* || **4** esse ⟨censere⟩ *H. J. Mü.* || **9** [nec ... poterat] *Mom.* | populus **P**[2]: populo **P**: praetor *Wö.*: populo ⟨non consulto⟩ *Ma.* || **15** pro urbe ... esse *Fabri*: pro urbe *post* penatibus **P**: ac penatibus *post* esse *transp. Con.* || **20** [haud] *Wa.* | minus **M**[x]: minue **P**: [minue] *rec.* || **27** quietis *Gron.*: quieti **P** || **29** Praetutianum *Sab.*: praeput- **P** | Hadrianum⟨que⟩ *rec.*

6 et Luceriam proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis ⟨f⟩actis et uno oppido ignobili expugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit. 5

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistratum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edocuisset patres plus neglegentia caerimoniarum auspiciorum⟨que quam⟩ temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse quaeque piacula irae deum essent ipsos deos 10 8 consulendos esse, pervicit ut, quod non ferme decernitur nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros 9 Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fatalibus libris rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius fa- 15 10 ciendum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem, quo ante 11 bellum fuisset, statu permansisset. senatus, quoniam 20 Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegi[o] pontificum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

1 X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex maximus consulente collegium praetore omnium 25 primum populum consulendum de vere sacro censet: 2 iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec verba populus: 'velitis iubeatisne haec sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sic⟨ut⟩ velim ⟨vov⟩eamque, salva servata erit hisce duel- 30 lis, quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est

6–13 Plutarch. Fab. 4 3–5

2 ⟨f⟩actis *Gron.* || **3** collegae *ed. vet.*: collega **P** || **8** auspiciorum⟨que quam⟩ *Sig.*: quam *Wa.* || **22** collegi[o] *ed. vet.* || **25** collegium praetore *Lip.*: collegio praetorum **P** || **30** sic⟨ut⟩ *rec.* | ⟨vov⟩eamque *Ma.*: eam *rec.*: eam esse *Haupt* | salva servata erit *rec.*: salvam servaverit **P**: salvam, servata erit *Wei.* || **31**—p. 23, 1 quod duellum . . . Alpis sunt *post* hisce duellis *transp. Lip.*, *post* Romanus Quiritium **P**

quaeque duella cum Gallis sunt qui cis Alpis sunt, [da]tum 3
donum duit populus Romanus Quiritium, quod ver attu-
lerit ex suillo ovillo caprino bovillo grege quaeque profana
erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque iusserit.
5 qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito; quo 4
modo faxit, probe factum esto. si id moritur, quod fieri 5
oportebit, profanum esto, neque scelus esto. si quis rum-
pet occidetve insciens, ne fraus esto. si quis clepsit, ne
populo scelus esto neve cui cleptum erit. si atro die faxit 6
10 insciens, probe factum esto. si nocte sive luce, si servus
sive liber faxit, probe factum esto. si antidea senatus
populusque iusserit fieri ac faxitur, eo populus solutus
liber esto.' eiusdem rei causa ludi magni voti aeris tre- 7
centis triginta tribus milibus ⟨trecentis triginta tribus⟩
15 triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis
bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncupatis 8
supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugibus
ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium
etiam quos in aliqua sua fortuna publica quoque con-
20 tingebat cura. tum lectisternium per triduum habitum 9
[per] decemviris sacrorum curantibus. sex pulvinaria
in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Nep-
tuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apol-
lini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mer-
25 curio et Cereri. tum aedes votae: Veneri Erucinae aedem 10
Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus
libris editum erat, ut is voveret cuius maximum imperium
in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello deque re 1
30 publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus vic-
tori hosti obviam eundum esse patres censerent. decre- 2

1 [da]tum *Ma.*: dignum *Koch*: ratum *Ro.* || **3** bovillo **M**[5]: no-villo **P** || **8** clepsit *ed. vet.*: clepset **P** || **9** cleptum **A**[p]: coeptum **P** || **11** antidea *Lip.*: anteidea **P**: antidea ⟨quam⟩ *Luc.*: antidea ⟨ac⟩ *Stroth* || **12** fieri [ac] *Stroth*, *Luc.* || **13** trecentis *Budaeus*: cc **P** || **14** ⟨trecentis . . . tribus⟩ *Scaliger* || **17** supplicatumque iere cum *Gron.*: supplicatum qui regum **P** || **21** [per] **A**[p] | sex **C**: ex **P** || **27** editum **N**: edictum **P** || **29** deque re *rec.*: reque de **P**: reque [de] *ed. vet.* || **30** quotve **C**[x] **M**[3] **D**: quod vel **P**: quotque *rec.* || **31** esse *ed. vet.*: esset **P**

tum, ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet; scriberet praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret faceretque, ut e
3 re publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. iis per magistrum equi- 5
4 tum scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit; edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, ut ii commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius 10
5 rei copia esset, ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercituique cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se pro⟨gre⟩dientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut
6 sine lictoribus ad dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe allatae sunt naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum 20
7 captas esse. itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus navibusque, ⟨quae⟩ ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi ho-
8 stium classem ac litora Italiae tutari. magna vis hominum conscripta Romae erat; libertini etiam, quibus liberi 25
9 essent et aetas militaris, in verba iuraverant. ex hoc urbano exercitu qui minores quinque et triginta annis erant in navis inpositi, alii, ut urbi praesiderent, relicti.

1 XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad convenien- 30
2 dum edixerat novis militibus, venit. inde Praeneste ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde

11—18 Plutarch. Fab. 4, 3 || **21—24** Pol. III, 88, 8 || **29**—p. 80, **10** Plutarch. Fab. 5 || **31**—p. 79, 3 Zon. VIII, 25, p. 1413 D

5 magistrum **C**: maget **P** || **8** ut ii *Gron.*: uti **P** || **13** pro⟨gre⟩dientem *rec.* || **14** viatorem misit *rec.*: viatore misso **P**: ⟨substitit⟩ viatore misso *Wei.* || **22** ⟨quae⟩ A^{p} || **26** et *ed. vet.*: ita **P** || **30** diem *rec.*: die **P**

itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. quo primum die haud procul Arpis in con- 3 spectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin 5 Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret. sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu 4 mota videt, increpans quidem, victos tandem illos Martios animos Romanis debellatumque et concessum[que] propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit; cete- 5 10 rum tacita cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flamini Sempronique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. et prudentiam quidem [non vim] 6 dictatoris extemplo timuit; constantiam hauddum ex- 15 pertus agitare ac temptare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit; et modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente 7 in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen 8 20 ducebat modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque congrederetur. castris, nisi quantum usus necessarii cogerent, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim; equitum levisque armaturae 9 statio conposita instructaque in subitos [est] tumultus 25 et suo militi tuta omnia et infesta effusis hostium pabulatoribus praebebat; neque universo periculo summa re- 10 rum committebatur et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimoque receptu adsuefaciebant territum pristinis [in his] cladibus militem

3—9 Pol. III, 89, 1 || **19**—p. 80, **10** Pol. III, 90, 1–6. Front. Strat. I, 3, 3. Appian. Hann. 12

7 illos **A**[v]: quos **P**: [quos] *Valla*: ⟨anti⟩quos *Jenicke*: quoque *Gron.*: suos *Salmasius* || **8** concessum[que] **M** || **10** incessit *rec.*: incensum **P** || **11** Flamini Sempronique *Ma.*: flaminis (flaminio **P**[1]) sempronioque **P** || **13** [non vim] *Luc.*: novam *vel* notam *Lut.*: novi *Gron.* || **22** necessarii cogerent *Wei.*: necessari (necessario **P**[1]: necessarius *Haupt*) cogeret **P** || **24** [est] *ed. vet.* || **28** finitimoque (finitimo *Lip.*) receptu *Luc.*: finitimorum receptum quae **P** || **29** [in his] **A**[p]

minus iam tandem aut virtutis aut fortunae paenitere
11 suae. sed non Hannibalem magis infestum tam sanis
consiliis habebat quam magistrum equitum, qui nihil
aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad rem
12 publicam praecipitandam habebat. ferox rapidusque con- 5
siliis ac lingua inmodicus primo inter paucos, dein pro-
palam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timi-
dum, adfingens vicina virtutibus vitia, conpellabat pre-
mendoque superiorem, quae pessima ars nimis prosperis
multorum successibus crevit, sese extollebat. 10

1 XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Bene-
ventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit,
inritat etiam de industria ⟨Romanu⟩m ducem, si forte
accensum tot indignitatibus cladibus⟨que⟩ sociorum
2 detrahere ad aequum certamen possit. inter multitudinem 15
sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti ab
Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites
erant, multis iam tum inlecti donis promissisque Hanni-
3 balis ad conciliandos popularium animos. hi nuntiantes,
si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potien- 20
dae copiam fore, cum res maior quam auctores esset,
dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem
tamen, ut Campaniam ex Samnio peteret, moverunt.
4 monitos ut etiam atque etiam promissa rebus adfirma-
rent, iussosque cum pluribus et aliquibus principum 25
5 redire ad se dimisit. ipse imperat duci, ut se in agrum Ca-
sinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum saltum
occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis
6 interclusurum. sed Punicum abhorrens ab Latinorum

11—13 Pol. III, 90, 7—8 (sed *Venusiam* pro *Telesiam*) || **14—23** Front. Strat. IV, 7, 25 || **26 — p. 81, 8** Plutarch. Fab. 6, 1—2

4 impar erat *J. Gron.*: imperabat **P** || **7** pro² *rec.*: et **P**: et pro **M**² || **8. 9** premendoque superiorem *Gron.*: premendorum superiorum **P** || **9** quae **C**⁴**M**²: que **P** || **13** industria ⟨Romanu⟩m ducem (ducem ⟨Romanum⟩ *Pauly*) *Wa.* || **14** cladibus⟨que⟩ **C**⁴: ⟨et⟩ cladibus **N**¹: [cladibus] *Wa.*: ⟨ac⟩ (⟨tot⟩ *Mey.*) cladibus *Wei.* || **23** Campaniam **C**⁴: -nis **P**: -nos **D** || **24** ut etiam atque (etque **P**) etiam **P**¹: etiam atque etiam ut ([ut] *Luc.*) *Gron.*

nominum ⟨locutione os, Casilinum⟩ pro Casino dux ut
acciperet, fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum
Caiatinumque et Calenum agrum in campum Stellatem
descendit. ubi cum montibus fluminibusque clausam 7
5 regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur,
ubi terrarum esset. cum is Casilini eo die mansurum eum 8
dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum
longe inde alia regione esse; virgisque caeso duce et ad re- 9
liquorum terrorem in crucem sublato, castris communi-
10 tis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum prae-
datum dimisit. usque ad aquas Sinuessanas populatio ea 10
pervenit. ingentem cladem, fugam tamen terroremque
latius Numidae fecerunt; nec tamen is terror, cum omnia 11
bello flagrarent, fide socios dimovit, videlicet quia iusto et
15 moderato regebantur imperio nec abnuebant, quod unum
vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero, ⟨post⟩quam ad Vulturnum flumen 1
castra sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager
villaeque passim incendiis fumabant, per iuga Massici
20 montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio ac-
censa; quieverant enim per paucos dies, quia, cum ce- 2
lerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohiben-
dam populationibus Campaniam crediderant. ut vero in 3
extrema iuga Massici montis ventum est ⟨et⟩ hostes sub
25 oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta
urentes nec ulla erat mentio pugnae, 'Spectatum [est] 4
hoc' inquit Minucius 'ad rem fruendam oculis, sociorum
caedes et incendia, venimus? nec, si nullius alterius, nos
ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos
30 patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec 5

17–26 Pol. III, 92, 1–7

1 ⟨locutione (⟨pronuntiatione⟩ *Wei.*) os, Casilinum⟩ *Wa.* || **3** Caiatinumque *Kiehl*: calat- **P** (Allifanum Callifanumque *Ma.*) || **6** eo die *ed. vet.*: eodem **P**: eodem ⟨die⟩ **C**[4] || **12** [tamen] *Wa.* || **17** ⟨post⟩quam *Als.* || **20** seditio accensa *rec.*: seditio ac de seditione accensi **P**: seditione accensi *Wei.* || **21** quieverant *Gron.*: quidam fuerant **P**: quieti fuerant *Lip.* || **24** est ⟨et⟩ *H. J. Mü.*: et *Gron.* || **26.27** [est] hoc *rec.*: [est] huc **M**[x]**A**[p]: istuc *Wei.* || **27** ad] ut *Gron.*: ⟨ut⟩ ad *Ma.*

ora esset, quam nunc non vicinus Samnis urit, sed Poe-
nus advena, ab extremis orbis terrarum terminis nostra
6 cunctatione et socordia iam hoc progressus? tantum pro!
degeneramus a patribus nostris ut, praeter quam [per]
oram illi [suam] Punicas vagari classes dedecus esse im- 5
perii sui duxerint, eam nunc plenam hostium Numidarum-
7 que ac Maurorum iam factam videamus. qui modo Sa-
guntum oppugnari indignando non homines tantum sed
foedera et deos ciebamus, scandentem moenia Romanae
8 coloniae [et] Hannibalem laeti spectamus. fumus ex 10
incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit;
strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, saepius
nostram quam deorum invocantium opem: nos hic peco-
rum modo per aestivos saltus deviasque callis exercitum
9 ducimus conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragran- 15
do cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem
voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus
in rebus adfectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recu-
10 perare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic
cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis totiens serva- 20
11 verint maiores nostri. sed vir ac vere Romanus, quo die
dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi
dictum Veios allatum est, cum esset satis altum Ianicu-
lum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in aequum
atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica 25
sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones.
12 quid? post multos annos cum ad Furculas Caudinas ab
Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem
L. Papirius Cursor iuga Samni perlustrando an Luceriam
premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem 30
depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Sam-
14 niti inposuit? modo C. Lutatio quae alia res quam cele-
ritas victoriam dedit, quod postero die, quam hostem

3 hoc] huc $\mathbf{M}^5$ (*cf. Mey., ad loc.*) || **4** [per] *ed. vet.*: nuper *Wei.* || **5** [suam] *ed. vet.* || **10** [et] **A** | laeti $\mathbf{C}^x\mathbf{M}^3$: laetis **P**: lenti *rec.*: quieti *Drechsler* || **13** nostram quam *rec.*: nos quamquam **P** || **19** sic $\mathbf{A}^D$: sit **P** || **23** allatum **D**: -us **P** || **25** qua *ed. vet.*: q. **P**: quae **M**: ([qua . . . sunt] *Wö.*)

vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque adparatu, oppressit? stultitia 14 est sedendo aut votis debellari credere posse: arma capias oportet et descendas in aequum et vir cum viro con-
5 grediaris; audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant.' haec 15 velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur; ac si militaris suf-
10 fragi res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio duci praelaturos.

XV. Fabius pariter in suos haud minus quam in hostis 1 intentus, prius ab illis invictum animum praestat. quamquam probe scit non in castris modo suis sed iam etiam
15 Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti 2 certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta
20 vineaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus. haec per exploratores relata Fabio. cum 3 satis sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine 4
25 dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse iugis isdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui ex 5 turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem magistrum equitum progressus primo exploratoris modo,
30 ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per

21—22 Pol. III, 92, 10–11

3 arma *Ma.*: armari **P** || **4** descendas *He.*: deducendas **P** || **6** his segnibus *Lip.*: iis sensibus **P** || **9** suffragi **A**[p]: -ium **P** || **10** ducem *Gron.* || **12** [pariter] *H. J. Mü.* | in[1] **A**[p]: inter **P** || **13** illis *ed. vet.*: aliis **P**: iis *rec.* || **16** aestatis **M**[5]: aestimantis **P** || **17** ope petiti *Als.*: oppetiti **P** || **20** consita **C**[2]: consilia **P** || **23** Calliculam *ed. vet.*: gallicanum **P** || **30** ubi **M**[5]: urbis **P**

vicos Numidas ⟨prospexit ac⟩ per occasionem etiam pau-
6 cos occidit, extemplo occupatus certamine est animus
exciderùntque praecepta dictatoris, qui, quantum tuto
posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam in
7 conspectum hostium veniret. Numidae alii atque alii 5
occursantes refugientesque ad castra prope ipsa eum cum
8 fatigatione equorum atque hominum pertraxere. inde
Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, con-
citatis equis invectus, cum prius quam ad coniectum teli
veniret avertisset hostis, quinque ferme milia continenti 10
9 cursu secutus est fugientis. Mancinus, postquam nec ho-
stem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, co-
hortatus suos in proelium rediit omni parte virium inpar.
10 itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur;
ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis 15
callibus ad dictatorem perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad
firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in
artas coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus
Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. 20
12 coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum cas-
tra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo
inde milia hostes aberant.

1 XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra
2 erat, agmine complevere. cum Romani sub ipso consti- 25
tissent vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen
Poenus cum expeditis equitibusque ad lacessendum
hostem. carptim Poeni et procursando recipiendoque sese
3 pugnavere; restitit suo loco Romana acies. lenta pugna
et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. 30
4 ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. inclu-
sus inde videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum

1 Numidas ⟨prospexit ac⟩ *Her.*: Numidas ⟨pervastantes vidit⟩ *Wa.*: Numidas ⟨vidit⟩ *rec.* (⟨vidit et⟩ *Ma.*): ⟨vidit⟩ Numidas *Frig.* || **3** quantum y: quem **P** || **6** ipsa eum *Wei.*: ipsum **P**: eum *Wa.*: ipsa *Ma.* || **7** pertraxere $\mathbf{A}^{x}$: pertrahere **P** || **15** [rursus] *J. H. Voss* || **19** ab Sinuessa *Gron.*: adminuissea **P** || **28** procursando *rec.*: procurando **P** || **30** fuit voluntate $\mathbf{P}^{1}$: fuit voluntate fuit **P**: voluntate fuit *Luc.* || **32** via *Gron.*: ut **P**

Capua et Samnium et tantum a tergo divitum sociorum
Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana
saxa ac Literni arenas stagnaque et per horridas silvas
hibernaturus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus 5
5 peti. itaque cum per Casilinum evadere non posset petendi-
que montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi
Romanus inclusum vallibus agmen adgrederetur, ludi- 6
brium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem
commentus principio noctis furtim succedere ad montes
10 statuit. fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique 7
ex agris collectae fascesque virgarum atque aridi sarmenti
praeligantur[que] cornibus boum, quos domitos indomi-
tosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat;
ad duo milia ferme boum effecta; Hasdrubalique nego- 8
15 tium datum, ut [primis tenebris] nocte id armentum accen-
sis cornibus ad montis ageret, maxime, si posset, super
saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves ali- 1
quanto ante signa acti. ubi ad radices montium viasque 2
20 angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis
cornibus armenta [aut id] in adversos concitentur montis.
et metus ipse relucentis flammae [ex campie] a capite
calorque iam ad vivum [diu] ad imaque cornua veniens
velut stimulatos furore agebat boves. quo repente dis- 3
25 cursu haud secus quam silvis montibusque accensis om-
nia circum virgulta ardere, capitumque irrita quassatio
excitans flammam hominum passim discurrentium spe-

6–17 Pol. III, 93, 4–5. Zon. VIII, 26, p. 1414 B. Nepos Hann. 5, 2. Front. Strat. I, 5, 28. Appian. Hann. 14. Plutarch. Fab. 6, 6 || **18 — p. 86, 14** Pol. III, 93, 7–94, 3. Zon. VIII, 26, p. 1414 C. Front. Strat. I, 5, 28. Appian. Hann. 14, 15. Plutarch. Fab. 6, 7–10

2 Poenus inter Formiana *Sab.*: poenis tus inter fortunā minas **P** || **3** silvas *Wei.*: situas **P** || **12** praeligantur[que] $\mathbf{A^p}$: *praeliganturque *Wei.* || **15** [primis tenebris] *Wei. (sine dubio ex 17.1)* | nocte *Wei.*: noctem **P**: noctes $\mathbf{P^1}$ || **15. 16** [accensis cornibus] *H. J. Mü.* || **21** [aut id] $\mathbf{C^x}$ || **22** [ex campie] *Wei.* || **23** [diu] $\mathbf{N^1}$ | cornua **C**: cornuum a **P** || **26** circum $\mathbf{P^1}$: circum a **P**: circa *Wō.* | ⟨visa⟩ ardere *Ma.*: ardere ⟨visa⟩ *Per.* | capitumque irrita quassatio *Gron.*: captumque rita quaesatio **P**

4 ciem praebebat. qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen 5 in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt.
5 et primo cum procul cernerent, veluti flammas spirantium
6 miraculo attoniti constiterunt; deinde ut humana apparuit fraus, tum vero, insidias rati esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam. levi quoque armaturae 10 hostium incurrere; ceterum nox aequato timore neutros
7 pugnam incipientis ad lucem tenuit. interea toto agmine Hannibal transducto per saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit castra.

1 XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et in- 15 sidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens certa-
2 mine suos munimentis tenuit. luce prima sub iugo montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam facile — etenim numero aliquantum praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa 20
3 ab Hannibale ⟨su⟩pervenisset. ea adsuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior [que] cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnae
4 genere facile elusit. ita haudquaquam pari certamine 25 digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Samnium Romam se petere simulans Hannibal usque in 30 Paelignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat nec
7 absistens nec congrediens. ex Paelignis Poenus flexit iter

15—27 Pol. III, 94, 4—6. Front. Strat. I, 5, 28. Appian. Hann. 15. Plutarch. Fab. 7, 1—2

4 qua minime *Gron.*: quamnim **P**: qua minus *Wö.* || **9** tumultu *rec.*: multo **P**: multo ⟨tumultu⟩ *Har.* || **14** Allifano *ed. vet.*: albano **P** || **21** ⟨su⟩pervenisset *Gron.* || **22** levior[que] **A**[p]

retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia conlapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam; dictator in Larinate agro castra communiit. inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio modo sed consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat et se potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur; ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludificationem hostis; medicos quoque plus interdum quiete quam movendo atque agendo proficere; haud parvam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse ac respirasse ab continuis cladibus — haec nequiquam praemonito magistro equitum Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Carthagine profectus navibus prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad naves inposito quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. altero ab Tarracone die ⟨ad⟩ stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. itaque ut inprovidos incautosque universo simul

4 *sacrorum causa*] Appian. Hann. 12 ἐπὶ θυσίας || **4–13** Pol. III, 94, 9–10. Plutarch. Fab. 8, 1 || **14**–p. **88, 32** Zon. IX, 1, p. 1416 D || **14**–p. **88, 2** Pol. III, 95

1 Gereonium *Als.*: gleronum **P** || **9. 10** medicos . . . quiete **A**^{v}: medico . . . quippe **P** || **11** haud **C**^{x}**D**: aut **P** || **12** ab continuis cladibus *post* respirasse (resper- **P**) *transp. Luc.*: ⟨et⟩ ab (⟨ac a **A**^{v}) continuis cladibus [ac] respirasse *Ma.* || **17** adiectis *Luc.* || **19** navis *Rup.* || **26** ⟨ad⟩ *ed. vet.* || **29** Punicam **C**^{x}**A**: in publicam **P**

effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem
vadit. multas et locis altis positas turris Hispania habet,
quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones
7 utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum
signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et 5
castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut
pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut
8 aperientibus classem promunturiis, cum repente eques
alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore
quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem 10
aut proelium eo die expectantis, conscendere naves pro-
pere atque arma capere iubet: classem Romanam iam
9 haud procul portu esse. haec equites dimissi passim im-
perabant; mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat,
varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves 15
simul [in] remigibus militibusque fugientium magis e
10 terra quam in pugnam euntium modo. vixdum omnes
conscenderant, cum alii resolutis oris in ancoras evehun-
tur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque
omnia ⟨ac⟩ praepropere agendo militum apparatu nau- 20
tica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum ca-
11 pere et aptare arma miles prohibetur. et iam Romanus
non adpropinquabat modo, sed derexerat etiam in pugnam
naves. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam
suomet ipsi tumultu turbati et temptata verius pugna 25
12 quam inita in fugam averterunt classem. et cum adversi
amnis os lato agmini et tam multis simul venientibus
haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt,
atque alii vadis alii sicco litore excepti partim armati
partim inermes ad instructam per litus aciem suorum 30
perfugere; duae tamen primo concursu captae erant Pu-
nicae naves, quattuor suppressae.

26—32 Pol. III, 96, 4–5

1 offuso *Walch* || **6** et [ad] *Ro.*: ac *Luc.* || **16** [in] C^X || **17** terra C^2M^2D: terrarum P || **18** evehuntur *Gron.*: eveherentur P: evecti tenentur *Wei.* || **20** ⟨ac⟩ *Drak.* || **22** prohibetur *ed. vet.*: prohibebatur P || **25** [et] *rec.* || **27** amnis os *Gron.*: adnisos P || **28** intrabile *Gron.*: -les P

XX. Romani, quamquam terra hostium erat arma- 1
tamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud
cunctanter insecuti trepidam hostium classem navis 2
omnis, quae non aut perfregerant proras litori inlisas aut
5 carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extra-
xere; ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere.
neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una 3
levi pugna toto eius orae mari potiti erant. itaque ad 4
Onusam classe provecti; escensio ab navibus in terram
10 facta. cum urbem vi cepissent captamque diripuissent,
Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa de- 5
populati postremo tecta quoque coniuncta muro por-
tisque incenderunt. inde iam praeda gravis ad Longun- 6
ticam pervenit classis, ubi vis magna sparti ⟨erat⟩ ad rem
15 nauticam congesta ab Hasdrubale. quod satis in usum
fuit sublato ceterum omne incensum est. nec continentis 7
modo praelecta est ora, sed in Ebusum insulam trans-
missum. ibi urbe, quae caput insulae est, biduum nequi- 8
quam summo labore oppugnata, ubi in spem inritam
20 frustra teri tempus animadversum est, ad populationem
agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore quam 9
ex continenti praeda parta cum in naves se recepissent,
ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem
venerunt. inde flexa retro classis reditumque in citeriora 10
25 provinciae, quo omnium populorum, qui ⟨cis⟩ Hiberum
incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concur-
rerunt. sed qui vere dicionis imperiique Romani facti sunt 11
obsidibus datis populi, amplius fuere centum viginti
[milia]. igitur terrestribus quoque copiis satis fidens 12
30 Romanus usque ad saltum Castulonensem est progres-

1 — p. 90, 2 Zon. IX, 1, p. 1416 D || 1—6 Pol. III, 96, 6

2 [in] *Ma.* || 4 perfregerant A^p: -ebant P | litori C^4: litoreis P || 12 coniuncta A^p: incuncta P: iniuncta *rec.* || 14 magna sparti ⟨erat⟩ *Ma.*: magnas partis P || 17 praelecta est ora *Ma.*: periectas oras P: praevecta (praetervecta *Mey.*) est oram *Wei.*: perlecta est ora *Frig.* || 18 ibi *rec.*: ubi P || 22 parta C^4D: para P: parua P^2 || 25 ⟨cis⟩ *Gron.* || 26 accolunt *Ma.* || 28 fuere M^1 ?: fuerent P: fuerunt C || 29 [milia] C^X || 30 saltum M^x: factum P

sus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum con-
cessit.

1 XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis
2 tempus, fuissetque per Poenum hostem; sed praeterquam
quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas 5
3 res sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Iler-
getum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu reces-
sere ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum
pacatum sociorum Romanorum ad populandum vene-
4 runt. adversus eos tribuni militum cum expeditis auxiliis 10
a Scipione missi levi certamine, ut tumultuariam manum,
fudere, mille hominibus occisis, quibusdam captis magna-
5 que parte armis exuta. hic tamen tumultus cedentem ad
Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos
6 retraxit. castra Punica in agro Ilergavonensium, castra 15
Romana ad Novam Classem erant, cum fama repens alio
7 avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos
⟨miserant⟩ obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthagi-
8 niensium valido exercitu invadunt. tria oppida vi ex- 20
pugnant; inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie
pugnantes quindecim milia hostium occiderunt, quattuor
milia cum militaribus signis capiunt.

1 XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in pro-
vinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab 25
senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus
2 militum magnoque commeatu advecto. ea classis ingens
agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia ci-
3 vium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi
milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit, ac 30
deinde communi animo consilioque gerebant bellum.

6 Indibilisque *rec.*: indebilisque **P** || **10** tribuni (*vel* ⟨duo⟩ tribuni) militum *Ma.*: tribus militibus **P**: tribunus militum *Gron.* || **12** fudere mille *Ma.*: fuderem **P** | hominibus *He.*: omnibus **P**^{1}: omnis **P** || **15** Ilergavonensium *Wei.*: lergav- **P** || **18** ⟨miserant⟩ *Gron.*: *ante* legatos *Wei.*: ⟨obviam antea miserant⟩ *Con.* || **22** pugnantes **C**^{1}**D**: pugnantae **P**: pugnant ac *Crev.*: pugnant, ad *He.* || **26** viginti *rec. (cf. Pol. III, 97, 2)* || **30** fratri se **C**^{4}**M**^{x}: fratris **P**

occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud 4
cunctanter Hiberum transgrediuntur nec ullo viso hoste
Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae
traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri
5 praesidio. id unum pignus inclinatos ad Romanam so- 5
cietatem omnium Hispaniae populorum animos mora-
batur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lue-
retur. eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam 6
fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis His-
10 panus, fidus ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt
barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. ce- 7
terum transfugam sine magnae rei proditione venientem
ad hostis nihil aliud quam unum vile atque infame corpus
esse ratus id agebat, ut quam maxumum emolumentum
15 novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae for- 8
tuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum
tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus
conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam.
sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil ob- 9
20 sidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte adgre-
ditur. castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar 10
ut aditum ea parte intercluderet Romanis. ibi eum in
secretum abductum velut ignorantem monet, quo statu
sit res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum 11
25 animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Hiberum
castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas
volentibus res; itaque quos metus non teneat, beneficio et
gratia devinciendos esse. miranti Bostari percunctanti- 12
que quodnam id subitum tantae rei donum posset esse,
30 'Obsides' inquit 'in civitates remitte. id et privatim 13
parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est
suis, et publice populis gratum erit. volt sibi quisque 14
credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem.

1—p. 92, 27 Pol. III, 97, 6–99, 9. Zon. IX, 1, p. 1416 D–1417 A

8 sollerti **M**^{5}: sollertia **P** || 9 exsolvit **M**^{x}: exsollicit **P** | Abelux **A**^{v}, *J. Gron.*: Atelux **P** || 22 ea *J. Gron.*: ex **P** || 24 Hispanorum *ed. vet.*: hispaniarum **P** || 30 id et *rec.*: de **P**: inde **P**^{1}

ministerium restituendorum domos obsidum mihimet
deposco ipse, ut opera quoque inpensa consilium adiuvem
meum et rei suapte natura gratae quantam insuper gra-
15 tiam possim adiciam.' hominem non ad cetera Punica
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad 5
hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus
Hispanis et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret,
16 expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore
constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem
insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem 10
17 agendam accipiendis. dimissus cum se nocte iturum, ut
custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam
cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus,
velut ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit.
18 in castra Romana perducti; cetera omnia de reddendis 15
obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per
eum ⟨eo⟩dem ordine, quo si Carthaginiensium nomine sic
19 ageretur. maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re
pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. illos
enim graves superbos in rebus secundis expertos fortuna 20
20 et timor mitigasse videri poterat; Romanus primo ad-
ventu incognitus ante ab re clementi liberalique initium
fecerat; et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur
21 socios mutasse. itaque ingenti consensu defectionem om-
nes spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, 25
quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in
tecta coegit, intervenisset.

1 XXIII. Haec in Hispania [quoque] secunda aestate
Punici belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus
2 Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut Hanni- 30
balem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum
militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui
3 bellum ratione, non fortuna gereret, ita contempta erat

8 expromit *ed. vet.*: exprimit **P**^{1}: exprimit mitt **P** || **16** peracta *Lut.* || **16.17** per eum eodem *Wei.*: per eundem **P**: per eundem ⟨eo⟩ *Walch*: per eundem ⟨eodem⟩ *He.* || **19** pari **C**^{4}: parari **P** || **20** superbos **C**^{2}**M**^{4}**D**: superbosque **y**: supervos **P**: [superbos] *Wa.* || **28** [quoque] *Koch*

inter civis armatos pariter togatosque, utique postquam
absente eo temeritate magistri equitum laeto verius di-
xerim quam prospero eventu pugnatum fuerat. accesse- 4
rant duae res ad augendam invidiam dictatoris, una fraude
5 ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus
ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis ab uno
eo ferrum ignemque et vim omnem hostilem abstineri
iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset,
altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non ex- 5
10 spectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud
ambigue in maximam laudem verso. in permutandis cap- 6
tivis, quod sic primo Punico bello factum erat, convenerat
inter duces Romanum Poenumque, ut, quae pars plures
reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in
15 militem praestaret. ducentis quadraginta septem cum 7
plures Romanus quam Poenus recepisset argentumque
pro eis debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non
consuluisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab 8
hoste agrum misso Romam Quinto filio vendidit fidemque
20 publicam inpendio privato exsolvit.

Hannibal pro Gereoni moenibus, cuius urbis captae 9
atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat
tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas exercitus
partes mittebat; cum tertia ipse expedita in statione erat 10
25 simul castris praesidio et circumspectans, necunde im-
petus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. 1
praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante
dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in 2

3–8 Zon. VIII, 26, p. 1415 B. Val. Max. VII, 3, ext. 8 || **3–20** Dio fr. 57, 15; 57, 35. Front. Strat. I, 8, 2. Plutarch. Fab. 7, 4–8 || **11–20** Val. Max. III, 8, 2; IV, 8, 1 || **21–26** Pol. III, 100 || **27**–p. 95, **1** Pol. III, 101–102

2 verius *Gron.*: veprius **P** || **4** una **C^x M^x**: unam **P** || **7** omnem *rec.*: omnium **P** | hostilem *Crev.*: hostium **P**: [hostium] *C. F. Mü.* || **12** quod sic **C²**: quo sit **P** || **13** plures **A^v**: prius **P**: plus **y** || **18** erogaretur *rec.*: rog- **P** || **19** Quinto *Gron.*: qui **P** || **21** moenibus **A^p**: montibus **P** || **22** reliquerat **A^v**: leci quaeratra **P** || **23** in stativis erat *Gron.*: instituises erant **P** || **29** ad urbem **CM²**: ab urbe **P**

monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur, agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in
3 castra relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius 5
4 quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem, quod minime quis crederet, cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duabus in castris retentis
5 dimisit, dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum ⟨se⟩ sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, 10
6 tutandos. propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. 15
7 quos tenentis locum contempta paucitate Romani postero die cum ⟨de⟩iecissent, ipsi eo transferunt castra. [tum ut]
8 itaque exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum ⟨ut⟩ prope compleverat Romana acies, simul et per aversa castra [e castris Hannibalis] equitatus cum levi 20 armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque
9 hostium palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari
10 poterat. iamque artibus Fabii [pars exercitus aberat iam fame], sedendo et cunctando, bellum gerebat receperat- 25 que suos in priora castra, quae pro Gereoni moenibus

6—24 Plutarch. Fab. 8, 2

2 calidiora *ed. vet.*: call- **P** || **10** hosti *ed. vet.*: hostium **P** || **11** ⟨se⟩ (*vel* sciret ⟨sese⟩) *Geist* | esse **C^x D**: esset **P** || **14** quia haud **A^l** : haud quia **P** || **15** ceperunt **y**: coeperunt **P**: [coeperunt] *Gron.* || **17** ⟨de⟩iecissent *Gron.* || **17.18** [tum ut] itaque *Ma.*: tum utique *Wei.* || **18** spatii **M^5**: pati **P** || **19** totum ⟨ut⟩ *Con.*: totum *ed. vet.*: tota **P** || **20** castra [e castris Hannibalis] *Gron.*: [castra] a castris Hannibalis *Ma.*: castra * e castris Hannibalis *Wei.* || **24.25** [pars exercitus aberat iam fame] *Hertz*: pars exercitus aberat, iam fame * *Wei.* (iam fame ⟨cogente⟩ *C. F. Mü.*): *alii alio transponunt nonnullis verbis mutatis:* (*post* paucitate) pars exercitus aberat *Crev.*: pars exercitus aberat iam fame ⟨gravante⟩ *Wa.*: (*post* tanta) pars exercitus aberat et iam ea *Ma.*

erant. iusta quoque acie et collatis signis dimicatum qui- 11
dam auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad
castra fusum, inde eruptione facta repente versum ter-
rorem in Romanos, Numeri Decimi Samnitis deinde
5 ⟨ad⟩ventu proelium restitutum. hunc, principem genere 12
ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Sam-
nio, iussu dictatoris octo milia peditum et equites ad
⟨quingentos⟩ ducentem in castra, ab tergo cum appa-
ruisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi
10 praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem 13
insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, Ro-
manum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die
expugnasse. sex milia hostium caesa, quinque admodum 14
Romanorum; tamen in tam pari prope clade famam
15 ⟨vanam⟩ egregiae victoriae cum vanioribus litteris ma-
gistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in contioni- 1
bus actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil nec 2
famae nec litteris crederet ⟨et⟩, ut vera omnia essent,
20 secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M. 3
Metilius tribunus plebis id enim⟨vero⟩ ferendum esse
negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse rei 4
bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare [et
in ducendo bello] ac sedulo tempus terere, quo diutius in
25 magistratu sit solusque et Romae et in exercitu imperium
habeat. quippe consulum alterum in acie cecidisse, al- 5
terum specie classis Punicae persequendae procul ab
Italia ablegatum; duos praetores Sicilia atque Sardinia 6
occupatos, quarum neutra hoc tempore provincia prae-

1—11 Zon. VIII, 26, p. 1415 A–B || **14—16** Plutarch. Fab. 8, 3 || **18—26** Plutarch. Fab. 8, 4

4 Numeri Decimi *ed. vet.*: numeris deciri **P** || **5** ⟨ad⟩ventu *rec.*: ⟨inter⟩ventu *Sig.* || **7.8** ad ⟨quingentos⟩ *Gron.*: ⟨sescentos⟩ *P. Mü.* (mille equites adducentem *Als.*) || **9** utrique $\mathbf{A}^{p}$: utriusque **P** || **15** ⟨vanam⟩ *Wa.*: *ante* famam *Wö.* || **19** ⟨et⟩ *rec.* || **21** Metilius *Sig.*: Metellus **P** | ⟨vero⟩ *Wex* || **23.24** [et in ducendo bello] *Frig.* || **24** ac **P**: [ac] $\mathbf{A}^{p}$: ⟨consulto⟩ ac *Wes.* || **29** quarum $\mathbf{A}^{p}$: quorum **P**: cum *J. H. Voss* | [provincia] *H. J. Mü.* | [praetore] *Crev.*

tore egeat; M. Minucium magistrum equitum, ne hostem
videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodia
7 habitum. itaque hercule non Samnium modo, quo iam
tamquam trans Hiberum agro Poenis concessum sit, sed
et Campanum Calenumque et Falernum agrum perva- 5
statos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi
8 Romani agrum suum tutante. exercitum cupientem pu-
gnare et magistrum equitum clausos prope intra vallum
retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta.
9 tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione libe- 10
ratos, extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostis.
10 quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset,
audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabi im-
perio; nunc modicam rogationem promulgaturum de
11 aequando magistri equitum et dictatoris iure. nec tamen 15
ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium,
quam consulem in locum C. Flamini suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime
popularis. ne in senatu quidem satis aequis auribus au-
diebatur tunc, cum hostem verbis extolleret biennique 20
clades per temeritatem atque ⟨in⟩scientiam ducum accep-
13 tas referret, magistro equitum, quod contra dictum suum
14 pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes se
summa imperii consiliique sit, prope diem effecturum,
ut sciant homines bono imperatore haud magni fortunam 25
15 momenti esse, mentem rationemque dominari, et in tem-
pore et sine ignominia servasse exercitum quam multa
16 milia hostium occidisse maiorem gloriam esse. huius
generis orationibus frustra habitis et consule creato M. Ati-
lio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie 30
quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum

12—15 Zon. VIII, 26, p. 1415 C. Dio fr. 57, 16 || **12—23** Val. Max. III, 8, 2. Plutarch. Fab. 9, 1–3

4.5 sed et **M^5**: itet **P**: sed **C^4** || **8** magistrum **$C^2 M^X$**: -ter **P** || **13** de **M^X**: deinde **P** || **19** populari *rec.* || **20** tunc, cum *ed. vet.*: huncum **P**: cum *Hertz* || **21** ⟨in⟩scientiam **$C^2 M^X$ D**: inscitiam *ed. vet.* || **22** magistro *Frig.*: magister **P**: ⟨et⟩ magistro *Ma.* || **23** diceret **M^X**: dicere **P** || **26** et **M^X**: set **P**

abiit. luce orta cum plebis concilium esset, magis tacita 17
invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et favore superante auctoritas
5 tamen rogationi deerat. unus inventus est suasor legis 18
C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum sed etiam sordido ortus. patrem lanium 19
fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

10 XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus 1
pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit togaque et forum placuere, proclamando pro 2
sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores
15 pervenit, quaesturaque et duabus aedilitatibus, plebeia 3
et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus spem cum adtolleret animos, haud parum callide 4
auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit.

20 Omnes eam rogationem, quique Romae quique in exer- 5
citu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam eius latam acceperunt; ipse, qua gra- 6
vitate animi criminantis se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit;
25 acceptisque in ipso itinere litteris senatus de aequato 7
imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cum[que] invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

5–9 'Val. Max. III, 4, 4 || **25. 26** *de aequato imperio*] de vir. illust. 43, 3 *imperio . . . aequari.* Appian. Hann. 12 *ἴσον ἰσχύειν.* Nepos Hann. 5, 3 *pari . . . imperio.* Plutarch. Fab. 9, 3 *ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐξουσίας*

1 concilium *ed. vet.*: consilium **P** || **3** audebant **M**[3]: audiebant **P** || **10** ut primum *Per.*: utrum **P**: ut iam *Lut.*: ut *Nov.* || **12** fecit *ed. vet.*: iecit **P** || **15** quaesturaque *rec.*: quaestura quoque **P** || **18** dictatoris **C** | petiit **y**: petit **P** || **24** saevientis **M**[x]: seuientem **P** || **25** senatus *rec., Lip.*: S̄. C̄. **P**: [S̄. C̄.] *rec., Grut.*: senatusque consulto *Gron.* || **27** cum[que] **A**[p]: tum quoque *Con.*: ⟨ut⟩-cumque *Fugner*

1 XXVII. Minucius vero cum iam ante vix tolerabilis
2 fuisset rebus secundis ac favore volgi, tum utique in-
modice inmodesteque non Hannibale magis victo ab se
3 quam Q. Fabio gloriari: illum, in rebus asperis unicum
ducem ac parem quaesitum Hannibali, maior⟨em⟩ mi- 5
nori, dictator⟨em⟩ magistro equitum, quod nulla memoria
habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civi-
tate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris
tremere atque horrere soliti sint: tantum suam felicitatem
4 virtutemque enituisse. ergo secuturum[que] se fortunam 10
suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deorum ho-
5 minumque iudicio damnata perstaret. itaque quo die
primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum om-
nium primum ait esse, quem ad modum imperio aequato
6 utantur: se optumum ducere aut diebus alternis aut, si 15
maiora intervalla placerent, partitis temporibus alterius
7 summum ius imperiumque esse, ut par hosti non consilio
solum sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei
8 gerendae habuisset. Q. Fabio haudquaquam id placere:
omnia fortunam eam habitura, quamcumque temeritas 20
collegae habuisset. sibi communicatum cum alio, non
9 ademptum imperium esse: itaque se numquam volentem
parte qua posset rerum consilio gerendarum cessurum,
nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divi-
surum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, 25
10 quae posset, servaturum. ita obtinuit, ut legiones, sicut
consulibus mos esset, inter ⟨se⟩ dividerent. prima et
11 quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt. item
equites pari numero sociumque et Latini nominis auxilia

1—p. 99, 2 Pol. III, 103, 7–8. Zon. VIII, 26, p. 1415 C. Dio fr. 57, 17. Appian. Hann. 13. Plutarch. Fab. 10

5 maior⟨em⟩ **A**^{p} || **6** dictator⟨em⟩ **A**^{p} || **10** secuturum[que] **M**^{x}: ⟨non defuturum⟩ secuturumque *He.* || **11** si **y**: se **P** | dictator in cunctatione *Gron.*: dictatoris cunctationi **P** || **13** Q. **A**^{x}: M. **P** || **17.18** non consilio solum *Als.*: solum non consilio **P** || **20** fortunam eam *Ma.*: fortunam enim **P**: enim fortunam *rec.*: enim fortunam ⟨eam⟩ *Bur.* | habitura quamcumque *Bur.*: habituram quaecumque **P** || **21** alio **P**: illo *ed. vet.*: eo *Nov.* || **27** ⟨se⟩ **M**^{x}**D**

diviserunt. castris se quoque separari magister equitum
voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque 1
enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum
5 fallebat et perfugis multa [non] indicantibus et per suos
explorantem —: nam et liberam Minucii temeritatem se 2
suo modo captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium
decessisse. tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum, 3
quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti
10 locum facturus. eum non tam capere sine certamine vole- 4
bat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam
causam certaminis cum Minucio, quem procursurum ad
obsistendum satis sciebat, [et] contrahere. ager omnis 5
medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non
15 modo silvestre quicquam sed ne vepribus quidem vesti-
tum habebat, re ipsa natus [de]tegendis insidiis eo magis, 6
quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et
erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum du-
cenos armatos possent capere. in has latebras, quot quem- 7
20 que locum apte insidere poterant, quinque milia con-
duntur peditum equitumque. necubi tamen aut motus 8
alicuius temere egressi aut fulgor armorum fraudem in
valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad
capiendum quem ante diximus tumulum · avertit oculos
25 hostium. primo statim conspectu contempta paucitas, 9
ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostis ac locum
capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque
ad arma vocat et vanis minis increpat hostem. principio 10
levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine [mitti]
30 equites; postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti

3 — p. 100, 14 Pol. III, 104, 1—105, 4. Zon. VIII, 26, p. 1415 D.
Front. Strat. II, 5, 22. Nepos Hann. 5, 3. Appian. Hann. 13.
Plutarch. Fab. 11

1 se quoque **P**: quoque se *Wei.*: [se] quoque *Kraffert* || 5 [non] **C**^{2} **M**^{2}: ultro *Pluygers* || 9 quem **M**^{2}: que eum **P** || 12 procursurum *Ma.*: per ocursurum **P**: semper occursurum **D** || 13 [et] **M**^{5} || 16 [de] *ed. vet.* || 26 ac^2 *Per.*: ad **P** || 28 minis **A**^{D}: animis et nimis **P** || 29 dimittit **P**: [dimittit] *Ma.*: emittit *Gron.* | [mitti] *Rup.*: mittit **M**^{x}

11 videret, instructis legionibus procedit. et Hannibal laborantibus suis alia atque alia [aut] crescente certamine mittens auxilia peditum equitumque iam iustam exple-
12 verat aciem, ac totis utrimque viribus certatur. prima levis armatura Romanorum, praeoccupatum ⟨ex⟩ in- 5
feriore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum
13 refugit. peditum acies inter perculsos inpavida sola erat videbaturque, si iusta ac [si] recta pugna esset, haudquaquam inpar futura: tantum animorum fecerat pros- 10
14 pere ante paucos dies res gesta; sed exorti repente insidiatores eum tumultum terroremque in latera utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut neque animus ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.

1 XXIX. Tum Fabius primo clamore paventium audito, 15
dein conspecta procul turbata acie 'Ita est' inquit; 'non
2 celerius quam timui deprendit fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem videt. sed aliud iurgandi suscensendique tempus erit; nunc signa extra vallum proferte: victoriam hosti 20
3 extorqueamus, confessionem erroris civibus.' iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente velut caelo demissa ad auxilium
4 ostendit. itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis fero- 25
5 ci pugna hostis continuit. qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederunt, conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc conglobati
6 restare. ac iam prope una acies facta erat victi atque 30
integri exercitus inferebantque signa in hostem, cum Poe-

15 — p. 101, **2** Pol. III, 105, 5–7. Zon. VIII, 26, p. 1415 D. Dio fr. 57, 19. Appian. Hann. 13. Plutarch. Fab. 12

2 [aut] crescente **C**^{X}: accrescente **M**^{X}: ut crescente **C**: increscente *Wö.* ‖ **5** ⟨ex⟩ *Ma.* ‖ **9** [si] recta *Wei.*: directa *Ma.* ‖ **12** latera **M**^{7}: altera **P** ‖ **13** neque *rec.*: nec ut **P**: nec **CM**^{1} ‖ **16** [non] *Lip.* ‖ **20** proferte **M**^{2}: profere **P** | hosti **C**^{X}**M**^{3}: hostis **P**: hostibus *Drak.* ‖ **23** demissa *ed. vet.*: dim- **P** ‖ **25** nimis **M**^{3}: animis **P**

nus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus 'Saepe ego' inquit 'audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti oboediat: qui nec ipse consulere nec alteri parere [ne]sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iungamus: ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma dexterae texerunt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit.'

XXX. Signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa. profecti et agmine incedentes ⟨ad⟩ dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa erant, converterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium appellasset circumfusosque militum eius totum agmen patronos consalutasset, 'Parentibus' inquit 'meis, dictator, quibus te modo nomine, quod fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem tum omnium horum. itaque plebei scitum, quo oneratus ⟨sum⟩ magis quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi mihique, quod exercitibus his tuis, servato

3—17 Plutarch. Fab. 13, 1—4 || **18**—p. 102, **18** Zon. VIII, 26, p. 1415 D—1416 A. Dio fr. 57, 19. Appian. Hann. 13. Val. Max. V, 2, 4 || **18**—p. 102, **6** Plutarch. Fab. 13, 5—9

8 [ne]sciat **M^{5}D** || **12** cum tulerimus **M^1**: contul- **P** || **15** ⟨ac⟩ dexterae *Ma.* || **19** ad *ed. vet.*: in *Con.*: per *Ma.* | dictatoris **M^{1}D**: dimicatoris **P**: dicatoris **P^X** || **24** meis **M^X**: mediis **P** || **25** quod *J. H. Voss*: quo **P** || **28** ⟨sum⟩ *Wei.*: *post* honoratus **M^3** | honoratus **M^{7}D**: oneratus **P** || **29** quod^2 ... tuis] *ante* quod tibi *transp.* *Wa.* | quod exercitibus **A^D**: quod exercitusque **P**: [quod] exercitibusque *Ma.*

ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque
5 tuum redeo et signa haec legionesque restituo. tu, quaeso, placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quem-
6 que tenere iubeas.' tum dexterae interiunctae militesque contione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospi- 5 taliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo
7 ante ac prope exsecrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam volgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. 10
8 pari gloria apud Hannibalem hostisque Poenos erat; ac tum demum sentire cum Romanis atque in Italia bellum
9 esse; nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem [eam] famam a patribus accepis- 15
10 sent; Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

1 XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe ⟨centum viginti⟩ navium 20 circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus
2 utrimque acceptis in Africam transmisit et, priusquam in continentem escensiones faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis ad litora 25
3 Africae accessit copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta effusi, ac si ⟨in⟩
4 insulis cultorum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere inlati cum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac 30

16–18 Plutarch. Fab. 12, 6 || **19–25** Pol. III, 96, 12. Zon. VIII, 26, p. 1416 A–B

3 ordines suos *Gron.*: ordinibus suis **P** || **11** pari *Paulikovski*: par **P** || **15** terribilem [eam] **M**[1]: tam terribilem *Per.* || **16** Hannibalemque *Luc.* || **20** ⟨centum viginti⟩ *Lip. ex Pol. III, 96, 10* || **24** Cercinam *Sig.*: circanam **P** || **27** ⟨in⟩ *Wei.* || **29.30** ab locorum gnaris ignari *Gron.*: ad locorum et ignari gnaris **P**: et locorum ignari ab gnaris *Frig.*: et ignari ab locorum gnaris *Wei.*

foeda fuga retro ad naves conpulsi sunt. ad mille homi- 5
num cum Ti. Sempronio Blaeso quaestore amissum. clas-
sis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam
cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, 6
5 ut ab legato eius P. Cincio Romam reduceretur. ipse per 7
Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litte-
ris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut
exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acci-
perent.

10 Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum pri-
mum a populo creatum dictatorem scribit. sed et Coelium 9
et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul
in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris;
15 quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non 10
poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro
dictatore esset; res inde gestas gloriamque insignem ducis 11
et augentis titulum imaginis posteros, ut, qui pro dicta-
tore ⟨creatus erat, dictator⟩ crederetur, facile obtinuisse.

20 XXXII. Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius 1
Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature com-
munitis, ⟨quod reli⟩quum autumni erat Fabi artibus cum
summa inter se concordia bellum gesserunt. frumentatum 2
exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpen-
25 tes agmen palatosque excipientes; in casum universae
dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non
veniebant; adeoque inopia est coactus Hannibal ut, nisi 3

20—22 Zon. VIII, 26, p. 1416 A. Appian. Hann. 16. Plutarch. Fab. 14, 1

2 Ti. *Rup.*: iis **P** || **4** cursum **M**^{x}: circum **P** || **5** Cincio *Hertz*: circi **P** || **15** iam **P**: tanta *H. J. Mü.*: ⟨tertia⟩ iam *Lenz* || **16** eo decursum esse *ed. vet.*: eodem cursum est **P** || **18** augentis *Gron.*: augendis **P** | imaginis *Gron.*: -ines **P** || **19** ⟨creatus erat, dictator⟩ *Lut.*: ⟨fuisset, dictator⟩ *Ma.*: ⟨creatus erat, fuisse dictator⟩ *Ro.* | crederetur **C**^{2}: caed- **P** || **20—27** consules . . . veniebant *huc transp. Grynaeus (ed. Frob. 1531)*: *post* gererent (p. 104, 3) **P** || **22** ⟨quod reli⟩quom *Ma.*: quom **P**: medium *Gron.*: extremum *Crev.* || **27** adeoque inopia] eoque (ad idque *Drak.*) inopiae *Ma.* | coactus] coartatus *Her.*: redactus *Ma.*

cum fugae specie abeundum timuisset, Galliam repetiturus
fuerit, nulla spe relicta alendi exercitus in eis locis, si in-
sequentes consules eisdem artibus bellum gererent.
4 Cum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset
bellum, Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadra- 5
ginta paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae
5 atque ita verba facta, ut dicerent: scire sese populi ⟨Ro-
mani⟩ aerarium bello exhauriri, et cum iuxta pro urbibus
agrisque sociorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe
6 Romana, atque imperio geratur, aequum censuisse Nea- 10
politanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum
⟨tum⟩ ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret,
7 eo iuvare populum Romanum; si quam opem in sese cre-
derent, eodem studio fuisse oblaturos. gratum sibi patres
Romanos populumque facturum, si omnes res Neapoli- 15
8 tanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint ab qui-
bus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes
9 darent, quam re maius ampliusque acciperent. legatis
gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae pon-
deris minimi fuit, accepta. 20

1 XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis,
qui per biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque
2 manibus dimissus, et servi quinque et viginti in crucem
acti, quod in campo Martio coniurassent; indici data li-
3 bertas et aeris gravis viginti ⟨milia⟩. legati et ad Phi- 25
lippum Macedonum regem missi ad deposcendum Deme-
4 trium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii
⟨in⟩ Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus
auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex pro-
5 pinquo quae in Boiis atque Insubribus gererentur. ad 30
Pinnem quoque regem in Illyrios legati missi ad stipen-

21—25 Zon. IX, 1, p. 1416 C. Dio fr. 57, 21

1 ⟨fore⟩ timuisset *Nov.*: ei fuisset *Ma.* || **2** spe relicta *Wa.*: relicta spe relicta **P**: relicta spe **P**^{1} || **7** sese **A**^{v}: resesse **P**: se **C**^{x} | ⟨Romani⟩ **A**^{v} || **8** pro **C**^{x}: prae **P** || **12** ⟨tum⟩ **C**^{4}**M**^{5} || **13** sese ⟨esse⟩ *Wes.*: se ⟨es⟩se *H. J. Mü.* || **18** acciperent **C**: accirent **P** || **21** speculator **A**^{p}: spectator **P** || **24** quod in campo Martio] in campo Martio quod *V. Voss* || **25** ⟨milia⟩ *ed. vet.* || **28** ⟨in⟩ **A**^{p} || **31** Pinnem *Schulze (cf. CIL III (supp.) 8489)*: Pineum **P**

dium, cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri
vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens in 6
cervicibus erat, nullius ⟨us⟩quam terrarum rei cura Ro-
manos, ne longinquae quidem, effugiebat. in religionem 7
5 etiam venit aedem Concordiae, quam per seditionem
militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vo-
visset, locatam ad id tempus non esse. itaque duumviri 8
ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbano C. Pu-
pius et K. Quinctius Flamininus aedem in arce facien-
10 dam locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad con- 9
sules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules
creandos Romam veniret; se in eam diem, quam iussis-
sent, comitia edicturum. ad haec ⟨a⟩ consulibus rescrip- 10
15 tum sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab
hoste; itaque per interregem comitia habenda esse potius
quam consul alter a bello avocaretur. patribus rectius 11
visum est dictatorem a consule dici comitiorum haben-
dorum causa. dictus L. Veturius Philo M. Pomponium
20 Mathonem magistrum equitum dixit. iis vitio creatis
iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, ⟨res⟩
ad interregnum rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. 1
interreges proditi a patribus C. Claudius Appi filius Cen-
25 to, inde P. Cornelius Asina. in eius interregno comitia
habita magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio 2
Varroni, quem sui generis hominem, plebi insectatione
principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fa-
bi opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
30 splendentem, volgus [et] extrahere ad consulatum nite-
batur, patres summa ope obstabant, ne se insectando
sibi aequari adsuescerent homines. Q. Baebius Herennius 3
tribunus plebis, cognatus C. Terenti, criminando non

1 proferri *Ma.*: proferre **P** || **3** ⟨us⟩quam **C^2M^5** || **4** longinquae **C**: -qua **P** | religionem **C^2M^5**: regionem **P** || **14** ⟨a⟩ **C^4M^1** || **21.22** ⟨res⟩ ad interregnum **A^p**: ad interregnum ⟨res⟩ *ed. vet.* || **24** proditi **A^p**: proditius **P**: proditi sunt *rec.* | C. *Sig.*: Cn. **P** || **27** plebi *ed. vet.*: plebis **P** || **29** concusso *rec.*: -sum **P** || **30** [et] **C^x**

senatum modo sed etiam augures, quod dictatorem pro-
hibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem
4 candidato suo conciliabat: ab hominibus nobilibus per
multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam
adductum, ab isdem, cum debellari possit, fraude bellum 5
5 trahi. cum quattuor [milia] legionibus universis pugnari
posse apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio
6 prospere pugnasset, duas legiones hosti ad caedem obiec-
tas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque
appellaretur qui prius vincere prohibuisset Romanos 10
7 quam vinci. consules deinde Fabianis artibus, cum de-
bellare possent, bellum traxisse. id foedus inter omnes
nobiles ictum, nec finem ante belli habituros quam con-
sulem vere plebeium, id est hominem novum, fecissent;
8 nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et 15
contemnere plebem, ex quo contemni patribus desierint,
9 coepisse. cui non [id] apparere id actum et quaesitum esse
ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia
10 essent? id consules ambos ad exercitum morando quae-
sisse; id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comi- 20
tiorum causa, expugnatum esse ut vitiosus dictator per
11 augures fieret. habere igitur interregnum eos; consulatum
unum certe plebis Romanae esse; populum liberum habi-
turum ac daturum ei, qui mature vincere quam diu im-
perare malit. 25

1 XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus
patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda L. Manlio Vol-
2 sone M. Aemilio Lepido, duobus nobilium iam fami-
liarum plebeis, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quo-
rum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul 30
unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando
3 collegae. tum experta nobilitas parum fuisse virium in
conpetitoribus eius, L. Aemilium Paulum, qui cum M.

6 [milia] *Crev.* || **7** posse *ed. vet.*: posset **P** | apparuisset **D**: -sse **P** || **12** possent **C**^{2}**M**^{2}**D**: -sset **P** || **17** [id] *rec.* || **22** habere **A**^{p}: habe-ret **P** || **23** esse **C**^{x}**M**^{3}: esset **P**: esse, et *Gron.* || **24** mature *Kiehl*: magis vere **P**: [magis] vere *Wa.* || **26** tribus *ed. vet.*: tribunis **P** || **28** nobilium *Frein.*: nobilibus **P** | [iam] *Wö.* | familiarum **C**: -arium **P** || **29** plebeis **C**^{1}: -bei **P**

Livio consul fuerat, ex damnatione collegae, ex qua prope
ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum
recusantem ad petitionem conpellit. is [ius] proximo co- 4
mitiali die concedentibus omnibus, qui cum Varrone
5 certaverant, par magis in adversando quam collega datur
consuli. inde praetorum comitia habita: creati M. Pom- 5
ponius Matho et P. Furius ⟨Philus⟩. Philo Romae iuri
dicundo urbana sors, Pomponio inter civis Romanos et
peregrinos evenit. additi duo praetores, M. Claudius Mar- 6
10 cellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. om- 7
nes absentes creati sunt, nec cuiquam eorum praeter
Terentium consulem mandatus honos quem non iam antea
gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris,
quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur
15 mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt; quantae 1
autem copiae peditum equitumque additae sint, adeo et
numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quic-
quam satis certum adfirmare ausus sim. decem milia no- 2
20 vorum militum alii scripta in supplementum, alii novas
quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; nu- 3
mero quoque peditum equitumque legiones auctas mili-
bus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut
quina milia peditum, treceni equites essent, socii dupli-
25 cem numerum equitum darent, peditis aequarent, sep- 4
tem et octoginta milia armatorum et ducentos in castris
Romanis ⟨fuisse⟩, cum pugnatum ad Cannas est, quidam
auctores sunt. illud haudquaquam discrepat, maiore 5

9.10 Plutarch. Marcell. 9, 1 || **19—27** Pol. III, 107, 9—15 || **20.21** Appian. Hann. 17 || **25—28** Plutarch. Fab. 14, 3

1 ex[1] *Har.*: et **P** | ex qua *Har.*: et sua **P**: sui *Con.* || **3** [ius] *ed vet.* || **5** adversando *Fugner*: -dum **P** || **6** praetorum **C**^{X}**M**^{X}: -rium **P** || **7** ⟨Philus⟩ *Als.* || **10** L. *Drak*: a **P** || **12** non iam *Ma.*: iam non **P** || **14** nulli **M**^{7}: nullis **P** || **17** additae **CD**: aduitae **P** | sint *ed. vet.*: sunt **P** | et **C**^{2}**M**^{X}: ut **P** || **20** supplementum ⟨tradunt⟩ *Lut.* || **21** ut **C**^{X}: et **P** || **24** treceni *ed. vet.*: trecenti **P** || **25** peditis **C**^{4}: pediti **P** | septem⟨que⟩ *Luc.* || **25—27** [septem . . . Cannas est] *Wei.* || **27** ⟨fu-isse⟩ *Ma.*

conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat.

6 Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi 7 propter territos vulgo homines novis prodigiis. nam et 5 Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sa- 8 binis, Caeretes aquas [fonte callidos] manasse; id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat; et in via fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de 10 9 caelo tacti exanimatique fuerant. ea prodigia ex libris procurata. legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt. iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non acceptum.

1 XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia 15 2 cum magno commeatu accessit. legati in senatum introducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. 3 itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi Ro- 20 mani admirabiliorem prope adversis rebus quam secun- 4 dis esse, ⟨ta⟩men se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse, quae ne accipere ab- 5 nuant magno opere se patres conscriptos orare. iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo 25 ducentum ac viginti adferre sese: acciperent eam tene- 6 rentque et haberent propriam et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent, et quantum praeterea opus esset, 7 quo iussissent, subvecturos. milite atque equite scire nisi 30 Romano Latinique nominis non uti populum Romanum;

15 — p. 109, 23 Zon. VIII, 26, p. 1416 C

8 Caeretes *Gron.*: caedes **P**: Caere *Per.*: Caediis *Wei.*: ⟨sudasse et⟩ Caeretes *Luc.*: Caere ⟨sanguine⟩ *Mey.* | [fonte callidos] *Wa.*: fonte calido ⟨gelidas⟩ *Als.* (frigidas *Wö.*): fonte cruentas *Crev.*: ⟨in⟩ fonte calido *Lut.*: fonte calido *Mey.* || **15** Ostiam **CM** || **22** ⟨ta⟩men se *Gron.*: mense **P**: tamen (*vel* ⟨ta⟩men se⟨natui⟩) *Lut.*

levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris
Romanis: itaque misisse mille sagittariorum ac fundi- 8
torum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros pu-
gnacesque alias missili telo gentes. ad ea dona consilium 9
5 quoque addebant, ut praetor, cui provincia Sicilia eve-
nisset, classem in Africam traiceret, ut et hostes in terra
sua bellum haberent minusque laxamenti daretur iis ad
auxilia Hannibali summittenda. ab senatu ita responsum 10
regi est: virum bonum egregiumque socium Hieronem esse
10 atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani
venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tempore ac
loco munifice adiuvisse. id perinde ac deberet gratum
populo Romano esse. aurum et a civitatibus quibusdam 11
allatum gratia rei accepta non accepisse populum Roma-
15 num; Victoriam omenque accipere sedemque ei se divae 12
dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi.
in ea arce urbis Romanae sacratam volentem propitiam-
que, firmam ac stabilem fore populo Romano. funditores 13
sagittariique et frumentum traditum consulibus. quinque-
20 remes ad ⟨quinquaginta⟩ navium classem, quae cum
T. Otacilio propraetore in Sicilia erat, quinque et viginti
additae, permissumque est ut, si e re publica censeret esse,
in Africam traiceret.

XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati 1
25 dies, dum ab sociis ⟨ac⟩ nomine Latino venirent milites.
tum, quod numquam antea factum erat, iure iurando ab 2
tribunis militum adacti milites; nam ad eam diem nihil 3
praeter sacramentum fuerat, iussu consulum conventuros
neque iniussu abituros, et ubi ad decuriatum aut cen-

26 — p. 110, 7 Front. Strat. IV, 1, 4

1 armorum *Gron.*: armatorum **P** || 4 consilium *ed. vet.*: -lio **P** || 9 regi **C**[x]**M**: regis **P**: regiis *Bitschofsky*: regis ⟨legatis⟩ *Luc.*: ⟨legatis⟩ regis *Nov.* || 20 ⟨quinquaginta⟩ *Lut.*: ⟨ce ntum⟩ (*post* navium) *Boettcher* || 21 T. *ed. vet.*: m **P** | erat *rec.*: erant **P** || 23 traiceret **C**[2]: -rent **P** || 25 ab sociis ⟨ac⟩ *Ma.*: sociis ab **P** || 27.28 nam ... fuerat *huc transp. Drak.*: *post* abituros **P** || 29 ad decuriatum aut centuriatum **P**: decuriatum aut centuriatum *Lip.*; ad decuriandum aut centuriandum *Ma.*: [ad decuriatum aut centuriatum] *C. F. Mü.*

turiatum convenissent, sua voluntate ipsi inter se decu-
4 riati equites, centuriati pedites coniurabant sese fugae
atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine reces-
suros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi
5 aut civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos 5
foedere ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adac-
tionem translatum.

6 Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, con-
sulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis bel-
lum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in 10
7 visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores ha-
8 beret, se, quo die hostem vidisset, perfecturum. collegae
eius Pauli una, pridie quam ex urbe proficisceretur, con-
tio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclemen-
9 ter in Varronem dictum nisi id modo, mirari se, quod [ne] 15
qui dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum,
locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc toga-
10 tus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent, et diem
quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis
11 esset dimicaturus; se, quae consilia magis res dent ho- 20
minibus quam homines rebus, ea ante tempus inmatura
non praecepturum; optare ut, quae caute ac consulte
12 gesta essent, satis prospere evenirent; temeritatem,
praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id loco-
13 rum fuisse. et sua sponte apparebat tuta celeribus consi- 25
liis praepositurum, et, quo id constantius perseveraret,
Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem adlocutus
fertur:

1 XXXIX. 'Si aut collegam, id quod mallem, tui simi-
lem, L. Aemili, haberes aut tu collegae tui esses similis, 30
2 supervacanea esset oratio mea; nam et duo boni consules

8—12 Plutarch. Fab. 14, 2 || **29** — p. 111, **14** et p. 112, 4—13 Plutarch. Fab. 14, 4—5

4 petendi **P**: ⟨re⟩petendi *Crev.*: aptandi *Ma.* || **6** ac *Wei.*: ad **P** || **13** ex A^x: ab M^7: in **P**: [in] *Rie.* || **15** quod [ne]qui *Mey.*: quod aliqui *Wö.*: quidni qui *Zachariae*: [quod ne] qui *Haupt*: quinam *Her.* || **17** togatus *Mur.*: locatus **P** || **18** [et] *Zachariae* || **25** et sua *Gron.*: id sua **P**: [id] sua *Luc.*

etiam me indicente omnia e re publica fide vestra faceretis, et mali nec mea verba auribus vestris nec consilia animis acciperetis. nunc et collegam tuum et te talem (3) virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem video
5 nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera parte claudente re publica malis consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi minus certa- (4) minis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes; nescio an infestior hic adversarius quam ille hostis
10 maneat ⟨te⟩, et cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus (5) locis ac temporibus sis certaturus, et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus. ominis etiam tibi causa absit C. Flamini memoria. (6)
15 tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem, insanit. et qui tantas iam nunc (7) procellas proelia atque acies iactando inter togatos ciet,
20 quid inter armatam iuventutem censes facturum et ubi extemplo res verba sequitur? atqui si, quod facturum se (8) denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cladibus erit. nec gloriandi tem- (9)
25 pus adversus unum est, et ego contemnendo potius quam adpetendo gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. nec eventus modo hoc docet — stultorum (10) iste magister est —, sed eadem ratio, quae fuit, futura
30 [quae], donec res eaedem manebunt, inmutabilis est. in (11) Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa

1 indicente *Gron.*: indigentes **P** | ⟨ac⟩ fide *Drak.*: fide⟨que⟩ *Per.* || **2** mali **A**^{p}: malem **P** || **6** claudente re publica *Ussing*: claudet rei p. **P** || **10** ⟨te⟩ et *Fabri*: [et] *ed. vet.*: te *Ma.*: ⟨te;⟩ ut *Har.*: te, ⟨cum tu⟩ *Rie.* || **11** sis certaturus, et *rec.*: si (*del.* **P**^{1}) certaturus est **P**: certaturus es **C**^{2}**D** || **13** sit^{1} **P**: est *ed. vet.* | sit^{2} **P**: est *ed. vet.* || **18** qui **y**: quia **P** || **21** atqui si *Luc.*: adqui sic **P**: atqui si hic **y** || **25** et *ed. vet.*: ut **P** || **29.30** futura [quae] *Fischer*: futuraque *rec.*

plena civium ac sociorum sunt; armis viris equis commea-
12 tibus iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in
adversis rebus nostris dederunt; meliores prudentiores
13 constantiores nos tempus diesque facit; Hannibal contra
in aliena, in hostili est terra, inter omnia inimica infesta- 5
que, procul ab domo, ab patria; neque illi terra neque
mari est pax; nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia;
14 nihil usquam sui videt; in diem rapto vivit; partem vix
tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum amnem
traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec his paucis 10
15 iam victus suppeditat. dubitas ergo, quin sedendo supe-
raturi simus eum, qui senescat in dies, non commeatus,
16 non supplementum, non pecuniam habeat? quam diu
pro Gereoni, castelli Apuliae inopis, tamquam pro Car-
17 thaginis moenibus ⟨sedet⟩! sed ne adversus te quidem 15
⟨de⟩ me gloriabor: Servilius atque Atilius, proximi con-
sules, vide quem ad modum eum ludificati sint. haec una
salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque
18 cives tibi magis quam hostes facient. idem enim tui quod
hostium milites volent, idem Varro consul Romanus quod 20
Hannibal Poenus imperator cupiet. duobus ducibus unus
resistas oportet. resistes autem, adversus famam rumores-
que hominum ⟨si⟩ satis firmus steteris, si te neque col-
19 legae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. veri-
tatem laborare nimis saepe aiunt, extingui numquam; 25
20 gloriam qui spreverit, veram habebit. sine timidum pro
cauto, tardum pro considerato, inbellem pro perito belli
vocent. malo te sapiens hostis metuat quam stulti cives
laudent. omnia audentem contemnet Hannibal, nihil
21 temere agentem metuet. nec ego ut nihil agatur ⟨hortor⟩, 30
sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuae potesta-

6 ab[2]] ac *Ma.* || **8** rapto **A**^{p}: capto **P** || **10** absumpti *He.*: ab-sumsit **P** || **11** victus **A**^{p}: victum **P** || **15** ⟨sedet⟩ sed *Per.*: sed⟨et⟩ **A**^{v} | quidem ⟨de⟩ me *Als.*: quideme **P**: quid de me **M**: quidem *Nov.* || **19** tibi *rec.*: sibi **P** | magis quam **A**^{1}: quam magis **P** || **23** ⟨si⟩ **y**: *ante* adversus **D**: *ante* steteris *Frig.* || **24** vana **C**: una **P** | veritatem *rec.*: a veritate **P** || **26** ⟨vanam⟩ gloriam *Wö.*: gloriam ⟨vanam⟩ *Mur.* | veram] vere eam *Als.* || **30** nec ego ⟨rogo⟩ *Hertz* | ⟨hortor⟩ *Nov.*: ⟨suadeo⟩ *Ma.*: ⟨moneo⟩ **A**^{p}

tis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis; neque occasioni tuae desis neque suam occasionem hosti des. omnia non properanti clara certaque erunt; festi- 22 natio inprovida est et caeca.'

5 XL. Adversus ea consulis oratio haud sane laeta fuit, 1 magis fatentis ea, quae diceret, vera quam facilia factu esse. dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse: 2 quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? se populare incendium 3
10 priore consulatu semustum effugisse; optare ut omnia prospere evenirent; sed si quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput obiecturum.

Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequen- 4
15 tibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates deessent. ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, 5 castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur vi-
20 rium esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem 6 excusantem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt. Hannibal quam- 7 quam parte dimidia auctas hostium copias cernebat,
25 tamen adventu consulum mire gaudere. non solum enim 8 nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem quicquam reliqui erat, ⟨ab⟩ omnibus undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum, quod 9
30 conpertum postea est, frumentum superesset Hispano-

5—13 Plutarch. Fab. 14, 7 || **25**—p. 114, 2 Zon. IX, 1, p. 1417 C. Appian. Hann. 17

1 [sis] *J. H. Voss* || **5** consulis oratio *Als.*: oratio consulis oratio **P**: oratio consulis **P**[1] || **6** fatentis **A**[p]: patentis **P** || **8** consuli *Florebellus*: consilia **P** || **11** sed si *He.*: et si **P**: [et] si *H. J. Mü.*: at si *ed. vet.* | caderet **A**[v]: caperet **P** || **20** consulum *Crev.*: consultum **P** || **27** reliqui erat *ed. vet.*: reliquerat **P** | ⟨ab⟩ omnibus *Har.*: omni **A**[1]

rumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas
temporum exspectata foret.

1 XLI. Ceterum temeritati consulis ac ⟨prae⟩propero
ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohiben-
dis praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis 5
militum quam ex praeparato aut [in]iussu imperatorum
2 orto haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et
septingenti caesi, non plus centum Romanorum sociorum-
que occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu
3 insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alter- 10
nis imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac
vociferante emissum hostem e manibus debellarique, ni ces-
4 satum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aeger-
rime pati; quin potius credere velut inescatam temeritatem
5 ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et 15
omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dissi-
miles discordesque imperitare, duas prope partes tiro-
6 num militum in exercitu esse. itaque locum ac tempus
insidiis aptum se habere ratus, nocte proxima nihil prae-
ter arma ferente secum milite castra plena omnis fortunae 20
7 publicae privataeque relinquit transque proximos mon-
tes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impe-
8 dimenta per convallem mediam [amnem] traducit, ut
diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occu-
9 patum impeditumque hostem opprimeret. crebri relicti 25
in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium
fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules vo-
luisse.

1 XLII. Ubi inluxit, subductae primo stationes, deinde 30

3—29 Zon. IX, 1, p. 1417 C—D. Appian. Hann. 18 || **30** — p. 115, **10** et p. 115, 22—28 Appian. Hann. 18

3 ⟨prae⟩propero *ed. vet.*: prospero **P**: propero **C**ˣ || **5** ac] ex *J. H. Voss*: ab *Walch*: a *Her.* || **6** [in]iussu **C**²**D** || **11** Varrone indignante **M**²: -nem . . . -tem **P** || **12** vociferante **C**ˣ: -tem **P** || **20** ferente . . . milite *Wei.*: ferentis . . . milites **P** || **23** convallem *Gron.*: cornuallem **P** | mediam [amnem] *Ma.*: medium amnem **P** || **28** esset **C**: esse **P**

propius adeuntibus insolitum silentium admirationem
fecit. tum satis comperta solitudine in castris concursus 2
fit ad praetoria consulum nuntiantium fugam hostium
adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra relique-
5 rint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos
ignis. clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent duce- 3
rentque ad persequendos hostis ac protinus castra diri-
pienda. et consul alter velut unus turbae militaris erat; 4
Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecaven-
10 dumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem
neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Sta-
tilium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit.
qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta 5
ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit,
15 speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias profecto
esse: ignes in parte castrorum, quae vergat [ad] in hostem, 6
relictos; tabernacula aperta et omnia cara in promptu
relicta; argentum quibusdam locis temere per vias vel⟨ut⟩
obiectum ad praedam vidisse. quae ad deterrendos a 7
20 cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et
clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus
ituros, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro
signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte 8
cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, nun-
25 tiari iam efferenti porta signa collegae iussit. quod quam- 9
⟨quam⟩ Varro aegre est passus, Flamini tamen recens
casus Claudique consulis primo Punico bello memorata
navalis clades religionem animo incussit. di prope ipsi 10
eo die magis distulere quam prohibuere inminentem
30 pestem Romanis: nam forte ita evenit ut, cum referri
signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi 11
duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio
atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numi-

1 propius **C**: proprius **P** || **15** renuntiat **y**: -iant **P** || **16** qua *Frig.* | vergat [ad] in *ed. vet.*: vergant ad in **P**: vergant ad **C**^{2} **M** || **18** vel⟨ut⟩ *ed. vet.* || **19** deterrendos *Gron.*: deterendos **P** || **24** ⟨in⟩ auspicio *H. J. Mü.* | addixissent **A**^{p}: adduxissent **P** || **25** quam⟨quam⟩ **y** || **28** religionem animo **A**^{p}: regionem (religionem **M**^{2}) animos **P**

dis fuerant, profugerent eo die ad dominos; deductique ad consules nuntiant omnem exercitum Hannibalis trans 12 proximos montes sedere in insidiis. horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia 5 maiestatem solvisset.

1 XLIII. Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, ne- 2 quiquam detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequit, novaque con- 10 silia in dies non apud milites solum mixtos ex conluvione omnium gentium sed etiam apud ducem ipsum orieban- 3 tur. nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et mercennarios mili- 15 tes Hispani generis de transitione cepisse consilium fama 4 esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni cum equiti- 5 bus se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora 20 atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul ⟨ut⟩, quo longius ab hoste recessisset, transfugia inpeditiora 6 levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus similiter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, 7 ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed 25 per eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montis exploratis cum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agi- 8 tari coepta. cum utriusque consulis eadem quae ante semper fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, 30 Paulo nemo praeter Servilium prioris anni consulem adsen- 9 tiretur, ⟨ex⟩ maioris partis sententia ad nobilitandas clade 10 Romana Cannas urgente fato profecti sunt. prope eum

5.6 prava indulgentia maiestatem **M[x]**: pravam indulgentiam maiestate **P** || **21.22** ⟨ut⟩ quo *ed. vet.*: quod **P**: quo **y**: quod, ⟨quo⟩ *Wei.* || **22** ⟨eo⟩ transfugia *Wa.* || **27** exploratis **M[2]D**: -atius **P** || **28** de insequendo *Lip.*: die sequenti **P**: de sequendo *Nov.* || **32** ⟨ex⟩ *Luc.*

vicum Hannibal castra posuerat aversa a Volturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis. Aufidus amnis utrisque castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nanctus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacessitque Numidarum procursatione hostis. inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Sempronique et Flamini temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret testareturque deos hominesque hic nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam vel⟨ut⟩ usu cepisset Italiam: se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, si quid proiectis ac proditis ad ⟨in⟩consultam atque inprovidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore diceret; videret ut, quibus lingua prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei

15—31 Pol. III, 112, 1—2 || **32** — p. 118, **10** Pol. III, 112, 3—5

5 offuso *Walch* || **8** [Poenum^{1}] *Schenkl* | et $\mathbf{A}^{p}$: ut **P** || **11** utrisque *ed. vet.*: utriusque **P** || **16** natis *Gron.*: natus **P** || **17** facturos $\mathbf{M}^{2}$: futuros **P** || **21** Varroni, ⟨Paulo⟩ *Wes.* || **24** vel⟨ut⟩ *Gron.* || **27** ⟨in⟩consultam $\mathbf{C}^{x}\mathbf{M}^{2}$

tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias,
2 Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romano-
3 rum aquatores trans flumen mittit. quam inconditam
turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu
fugassent, ⟨in⟩ stationem quoque pro vallo locatam atque 5
4 ipsas prope portas evecti sunt. id vero indignum visum,
ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri,
ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen
derigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa
5 imperii eo die penes Paulum fuerit. itaque postero die 10
Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega
signum proposuit instructasque copias flumen traduxit,
sequente Paulo, quia magis non probare quam non ad-
6 iuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque,
quas in castris minoribus [quas] habuerant, copias suis 15
adiungunt atque ita instructa acie in dextro cornu – id
erat flumini propius – Romanos equites locant, deinde
7 pedites; laevum cornu extremi equites sociorum, intra
pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt;
iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima 20
8 acies facta. consules cornua tenuere, Terentius laevum,
Aemilius dextrum; Gemino Servilio media pugna tuenda
data.

1 XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia
armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque 25
2 traduxerat, ita in acie locabat, Gallos Hispanosque equi-
tes prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equi-
3 tatum; dextrum cornu Numidis equitibus datum, media
acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua
essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. 30

10–23 Pol. III, 113, 1–5 || **13–14** Plutarch. Aem. 2, 4 ||
24 – p. 119, 20 Pol. III, 113, 6–114, 8

4 egressi **M**^{2}: egressis **P** || **5** ⟨in⟩ **A**^{x} || **6** ⟨ad⟩ ipsas *Fugner*: ⟨in⟩
ipsas *H. J. Mü.* | ⟨adeo⟩ indignum **A**^{p} || **10** fuit *Fabri* || **10.11**
postero die Varro *Als.*: Varro postero die Varro **P**: Varro postero
die **P**^{1} || **15** quas **M**^{1}: aquas **P** | [quas] **C**^{2}**M**^{1} || **16** instructa (in-
struncta **P**) acie **CM**: instruunt aciem *Wei.* || **19** [tenuerunt] *Gron.* |
20 cum *Dou.*: ex **P** || **21** tenuere *Als.*: tenuerent **P**: tenuerunt
C^{4}**M**^{2} || **27** Romanum **M**^{2}: -os **P**: -orum *Als.*

Afros Romanam [magna ex parte] crederes aciem: ita 4
armati erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex
parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque scuta 5
eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii,
5 Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim
magis quam caesim adsueto petere hostem, brevitate
habiles et cum mucronibus. ante alios habitus gentium
harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis
erat: Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis 6
10 praetextis purpura tunicis candore miro fulgentibus con-
stiterant. numerus omnium peditum, qui tum stetere in
acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. duces 7
cornibus praeerant sinistro Hasdrubal, dextro Mahar-
bal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone
15 tenuit. sol, seu de industria ita locatis seu quod forte ita 8
stetere, peropportune utrique parti obliquus erat, Ro-
manis in meridiem, Poenis in septentrionem versis;
ventus — Volturnum regionis incolae vocant — adversus 9
Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo pro-
20 spectum ademit.

XLVII. Clamore sublato procursum ⟨ab⟩ auxiliis et 1
pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum
Gallorum Hispanorum⟨que⟩ laevum cornu cum dextro
Romano concurrit, minime equestris more pugnae; fron- 2
25 tibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa
ad evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum
acies claudebant. in derectum utrimque nitentes stantibus 3
ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus
detrahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen

18—20 Front. Strat. II, 2, 7. Appian. Hann. 20. Plutarch. Fab. 16, 1. Val. Max. VII, 4 ext. 2 || **21 — p. 120, 22** Pol. III, 115

1 Afros **M**^{5}: afro **P**: Afrorum *Als.* | [magna ex parte] *Wö.* || **7** ante alios **A**^{v}: antetalius **P**: ante et alios *Dou.*: ante alia *Valla* | habitus **C**^{4}: hannibatus **P**: ornatus *Lip.* || **11** numerus **C**^{4}: -rum **P** | qui tum *Gron.*: equiti tum **P** | stetere *Gron.*: steterent **P**: stete-runt **C**^{4} || **16** stetere *Gron.*: statere **P**: stare **P**^{2}: staret **M** || **21** ⟨ab⟩ **A**^{p} || **23** hispanorum⟨que⟩ **A**^{p} || **28** ac **C**^{x}**R**^{3}**M**^{7}: ad **P** || **29** pe-destre **C**^{2}**M**^{2}: -tres **P** | magna **C**^{2}**M**^{2}: -nam **P**

factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est,
4 pulsique Romani equites terga vertunt. sub equestris
finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et
viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis
5 Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa 5
fronte acieque densa inpulere hostium cuneum nimis
tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem
6 acie. inpulsis deinde ac trepide referentibus pedem insti-
tere, ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen
in mediam primum aciem inlati, postremo nullo resistente 10
7 ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis
alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant,
8 aliquantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequa-
vit frontem primum, dein cedendo etiam [in] sinum in
medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibus- 15
que incaute in medium Romanis circumdedere alas, mox
9 cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. hinc
Romani defuncti nequiquam [de] proelio uno, omissis
Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, [et] ad-
10 versus Afros integram pugnam ineunt, non tantum [in] 20
eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam
quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

1 XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum
equites adversus Numidas steterant, consertum proelium
2 erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. quingenti 25
ferme Numidae, praeter ⟨sol⟩ita arma telaque gladios
occultos sub loricis habentes, specie transfugarum cum

5—17 Front. Strat. II, 3, 7. Val. Max. VII, 4 ext. 2. Plutarch. Fab. 16, 2—3 || **23** — p. 121, **9** Zon. IX, 1, p. 1418 B, C. Front. Strat. II, 5, 27. Appian. Hann. 22—23. Val. Max. VII, 4 ext. 2

4 par, dum *Ma.* parum **P** || **5** conisi *rec.*: consili **P** | aequa] obliqua *Lip.* || **6** cuneum *ed. vet.*: cuneis **P** || **7** prominentem *rec.*: -nte **P** || **8** institere *Gron.*: insistere **P** || **9** agmen **A**^{p}: agmine **P** || **12. 13** [media . . . acie] *Con.* | qua *rec.*: quae **P** | Galli **CR**^{2}**M**^{2}: falli **P** || **13—15** qui cuneus . . . dedit] *ante* **8** inpulsis *transp. Con.* || **14** dein cedendo *Als.*: deinde tendo **P**: deinde nitendo **P**^{2}: deinde cedendo *Rup.* | [in] *ed. vet.* || **18** [de] *ed. vet.* || **19** [et] *rec.* || **20** [in] *ed. vet.* || **21** circumfusos **M**^{2}: -fessos **P** || **23** Romanis **C**^{1}: -ani **P**: -ano *rec.*: -anorum **A**^{p} || **26** ⟨sol⟩ita *Heins.*

ab suis parmas post terga habentes adequitassent, re- 3
pente ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes
hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad
ultimos considere ab tergo iubentur. ac dum proelium
5 ab omni parte conseritur, quieti manserunt; postquam 4
omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum
arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum
corporum strata erant, ⟨a⟩versam adoriuntur Romanam
aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem
10 ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum
fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala 5
iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat,
subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum
adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientis
15 mittit, Hispanos et Gallos [pedites] Afris prope iam fessis 6
caede magis quam pugna adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo 1
statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occur- 2
rit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proe-
20 lium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis,
omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum
equum vires deficiebant. tum denuntianti cuidam ius- 3
sisse consulem ad pedes descendere equites dixisse Hanni-
balem ferunt 'Quam mallem, vinctos mihi traderet'. equi- 4
25 tum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium
victoria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam
fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent,
quos pellere non poterant. pepulerunt tamen iam pau- 5
cos superantis et labore ac vulneribus fessos. inde dissi-
30 pati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant re-
petebant.

11–16 Pol. III, 116, 7–8 || **22–24** Plutarch. Fab. 16, 5

2 et $\mathbf{M^2}$: etiam **P** || **8** ⟨a⟩versam $\mathbf{A^D}$ || **12** **Hasdrubal]** Maharbal *Glar.* || **13** quia $\mathbf{C^2M^7D}$: qui **P** || **15** [pedites] *Fabri*: equites *Gron.* (*sed* pedites *haud scio an sit glossema ad nomen* Afris) || **21** [et] ad *H. J. Mü.*: vel ad *Her.* || **22** [de]nuntianti *Crev.*: renuntianti *Gron.* || **24** traderet *rec.*: -erent **P** || **25** iam haud dubia $\mathbf{P^1}$: iam haud dubia iam **P**: haud dubia iam *Con.*

6 Cn. Lentulus tribunus militum cum praetervehens
equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vi-
7 disset, 'L. Aemili', inquit 'quem unum insontem culpae
cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum,
dum et tibi virium aliquid superest ⟨et⟩ comes ego te 5
8 tollere possum ac protegere, ne funestam hanc pugnam
morte consulis feceris; etiam si⟨ne⟩ hoc lacrimarum satis
9 luctusque est.' ad ea consul: 'Tu quidem, Cn. Corneli,
macte virtute esto; sed cave frustra miserando exiguum
10 tempus e manibus hostium evadendi absumas. abi, nun- 10
tia publice patribus, urbem Romanam muniant ac,
priusquam victor hostis advenit, praesidiis firment; pri-
vatim Q. Fabio ⟨L.⟩ Aemilium praeceptorum eius me-
11 morem et vixisse [et] adhuc et mori. me [et] in hac strage
militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e 15
consulatu sim ⟨aut⟩ accusator collegae existam, ut alieno
12 crimine innocentiam meam protegam.' haec eos agentis
prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere;
consulem, ignorantes quis esset, obruere telis, Lentulum
in tumultu abripuit equus. tum undi⟨que⟩ effuse fu- 20
13 giunt. septem milia hominum in minora castra, decem in
maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt,
qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo muni-
14 mento tegente vicum circumventi sunt. consul alter, seu
forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum 25
15 quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. quadra-
ginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septen-
genti equites, et tanta⟨dem⟩ prope civium sociorumque
pars, caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores,

1—20 Front. Strat. IV, 5, 5. Plutarch. Aem. 2, 4. Fab. 16, 6—9 || **21—22** Appian. Hann. 24 || **24—26** Orosius IV, 16. Plutarch. Fab. 16, 6 || **26—29** Plutarch. Fab. 16, 9

5 ⟨et^2⟩ *Walch* || **7** si⟨ne⟩ *rec.*: si **P** || **8** consul: Tu **y**: consulto **P** || **13** ⟨L.⟩ *ed. vet.* || **14** [et] C^X | me [et] C^1: memet *Als.* || **16** ⟨aut⟩ *Gron.* | ut **y**: aut **P** || **17** eos *Ma.*: ex **P**: [ex] *Wei.* || **19** obruere *Gron.*: -uerent **P**: -uerunt **M^{1}D** || **20** in tumultu *rec.*: in⟨ter⟩ tumultum *Gron.*: in tumulum **P** | undi⟨que⟩ *Als.*: unde **P** || **24** tegente **M**: -ntes **P** || **25** insertus *Bau.*: infestus **P** || **28** et tanta⟨dem⟩ *Ma.*: etanta **P**: et tanta **DA**

L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni 16
militum, consulares quidam praetoriique et aedilicii — inter
eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant,
qui magister equitum priore anno, ⟨consul⟩ aliquot annis
5 ante fuerat —, octoginta praeterea aut senatores aut qui 17
eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua voluntate milites in legionibus facti essent.
capta eo proelio tria milia peditum et equites mille et 18
quingenti dicuntur.

10 L. Haec est pugna ⟨Cannensis⟩, Alliensi cladi nobilitate 1
par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, 2
quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior
foediorque. fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, 3
ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem
15 vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope
totus exercitus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus 4
esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum
proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna
20 hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium
abituros esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur 5
enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque
coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in
medio essent, et aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obicere. aliis non tam sententia [est] displi- 6
cere quam animus deesse. ⟨sed⟩ P. Sempronius Tuditanus tribunus militum 'Capi ergo mavultis' inquit 'ab
avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita
vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus
30 civis sis an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si quidem L. Aemili 7

1—5 Nepos Hann. 4, 4 || **17 — p. 124, 17** Front. Strat. IV, 5, 7. Appian. Hann. 26

1 undetriginta *Gron.*: viginti unudece **P** || **3** Geminum *Gron.*: minimum **P** || **4** ⟨consul⟩ *Gron.*: *ante* fuerat *J. Gron.* || **10** ⟨Cannensis,⟩ Alliensi *Gron.*: Alliensi **M**^{4}: aliiensi **P**: cannensi **P**^{1} || **11** ut illis **A**^{V}: ut ilis **P**: uti iis *Nov.*: uti eis *Luc.* || **16** totus **C**^{2}**M**^{3}: totius **P** || **25** [est] **A**^{p} || **26** ⟨sed⟩ *Dorey:* tum *Luc.*

consulis, qui se bene mori quam turpiter vivere maluit,
et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati
8 iacent, cives estis. sed antequam opprimit lux maioraque
hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati
9 atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. ferro 5
atque audacia ⟨via⟩ fit quamvis per confertos hostis.
cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si
nihil obstet, disicias. itaque ite mecum, qui et vosmet
10 ipsos et rem publicam salvam vultis.' haec ubi dicta dedit,
stringit gladium cuneoque facto per medios vadit hostis; 10
11 et cum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacu-
larentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra
ad sescenti evaserunt, atque inde protinus alio magno
12 agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. haec
apud victos magis impetu animorum, quos ingenium 15
suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum
aut imperio cuiusquam agebantur.

1 LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratularen-
tur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod reli-
quum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi 20
2 sumeret ⟨et⟩ fessis daret militibus, Maharbal, praefectus
equitum, minime cessandum ratus 'Immo ut quid hac
pugna sit actum scias, die quinto' inquit 'victor in Capi-
tolio epulaberis. sequere; cum equite, ut prius venisse
3 quam venturum sciant, praecedam.' Hannibali nimis 25
laeta res est visa maiorque quam ut eam statim capere
animo posset. itaque voluntatem se laudare Maharbalis
4 ait; ad consilium pensandum temporis opus esse. tum
Maharbal: 'Non omnia nimirum eidem di dedere: vin-
cere scis, Hannibal, victoria uti nescis.' mora eius diei 30
satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

21—31 Zon. IX, 1, p. 1419 A. Florus I, 22, 19. Val. Max IX, 5 ext. 3. Plutarch. Fab. 17, 1—2

5 portis *ed. vet.*: portas **P** || **6** ⟨via⟩ **C^{2}M^2** || **8** disicias *Gron.*: uisscias **P** || **15** quos *Bau.*: quod **P**: quem *rec.* || **21** ⟨et⟩ **CD** || **25** praecedam *Gron.*: -dant **P** || **25.26** nimis laeta res est *Gron.*: nimicis laetare set **P** || **26** maiorque *Gron.*: maiorquae **P** | ca-pere **C^2**: capite **P** || **27** posset **C^2**: possent **P** || **28** ⟨aliquantum⟩ temporis *H. J. Mü.*: tempore *Nov.* || **29** di dedere **C^1**: indedere **P**

Postero die, ubi primum inluxit, ad spolia legenda foe- 5
damque etiam hostibus spectandam stragem insistunt.
iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque, 6
ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. adsur-
5 gentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta ma-
tutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi
sunt; quosdam et iacentis vivos succisis feminibus popli- 7
tibusque invenerunt, nudantis cervicem et reliquum san-
guinem iubentes haurire; inventi quidam sunt mersis in 8
10 effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas
obruentisque ora superiecta humo interclusisse spiritum
apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida 9
mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque
laceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus
15 in rabiem ira versa laniando dentibus hostem exspirasset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora 1
ducit castra oppugnanda et omnium primum brachio
obiecto flumine eos excludit. ceterum ab omnibus labore 2
vigiliis vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe de-
20 ditio est facta. pacti ut arma atque equos traderent, in 3
capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios
ducenis, in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum
singulis abirent vestimentis, in castra hostis acceperunt,
traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives socii-
25 que. dum ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus 4
castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quattuor
milia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati
passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canu-

12—15 Val. Max. III, 2, 11

2 spectandam stragem **M**[1]: spectanda in strage **P** | ⟨ire⟩ insistunt *M.Mü.*: exeunt *Ma.* || **4** iunxerat **CM**[1]: -erant **P** || **5** stricta **P**[1]: tracta **P**: contracta *vel* tacta *Ma.* || **7** succisis **M**[1]: -sos **P** || **9** iubentes *Gron.*: libentes **P** || **10** quos sibi *ed. vet.*: quod si **P** || **11** superiecta *Gron.*: subiecta super **P** || **14** cum ⟨ille⟩ *H.J.Mü.*: cum ⟨Romanus⟩ *Zingerle*: ⟨Romanus⟩ *post* inutilibus *Rie.* || **16** diei **A**[v]: de **P**: die *Als.* || **18** obiecto flumine *Gron.*: obiecto ⟨a⟩ flumine *Nov.*, *H.J.Mü.*: flumine obiecto **P** | [ab] omnibus *Nov.*: ab hominibus *Crev.* || **24** seorsum *rec.*: seeorum **P** || **26** aut animi **M**[x]: ut nimis **P**: et animi *Wei.*

sium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem
5 condicione qua altera tradita hosti. praeda ingens parta
est, et praeter equos virosque et si quid argenti — quod
plurimum in phaleris equorum erat, nam ad vescendum
facto perexiguo, utique militantes, utebantur — omnis ce- 5
6 tera praeda diripienda data est. tum sepeliendi causa con-
ferri in unum corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse
dicuntur fortissimorum virorum. consulem quoque Ro-
manum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt.
7 Eos qui Canusium perfugerant mulier Apula nomine 10
Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque
a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit,
pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu
honores habiti sunt.

1 LIII. Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, 15
⟨Q.⟩ Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore
2 anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius
Bibulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia Ap.
3 Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium
consensu ad P. Scipionem admodum ⟨adulescentem et 20
4 ad⟩ Ap. Claudium summa imperii delata est. quibus con-
sultantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P.
Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam eos per-
ditam spem fovere, desperatam conploratamque rem
5 esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum prin- 25
cipem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare,
6 ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. quod
malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam no-
vum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui
aderant, et consilium advocandum de eo censerent, ne- 30
gat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce

6—9 Val. Max. V, 1 ext. 6 || **10—14** Val. Max. IV, 8, 2 || **20** Zon. IX, 2, p. 1419 B. Appian. Hann. 26 || **21** — p. 127, **15** Dio fr. 57, 28. Front. Strat. IV. 7, 39. de vir. illust. 49, 5. Val. Max. II, 9, 8; V, 6, 7. Orosius IV, 16

2 parta **M**[1]: parata **P** || **10** Apula *Lip.*: apaula **P** || **16** ⟨Q.⟩ *Wei.* || **20** ⟨adulescentem⟩ y | ⟨et⟩ **A**[p] || **21** ⟨ad⟩ *rec.* || **26** L. *(et p. 127, 11)* **P**: M. *H. J. Mü. (ex 24. 18. 3 et al.)* || **31** [Scipio] **A**[1]? *Wa.*

belli. audendum atque agendum, non consultandum ait 7
in tanto malo esse: irent secum extemplo armati qui rem
publicam salvam vellent; nulla verius, quam ubi ea cogi- 8
tentur, hostium castra esse. pergit ire sequentibus paucis 9
5 in hospitium Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de
quibus adlatum erat, invenisset, stricto super capita
consultantium gladio 'Ex mei animi sententia' inquit 'ut 10
ego rem publicam populi Romani non deseram neque
alium civem Romanum deserere patiar; si sciens fallo, 11
10 tum me, Iuppiter optime maxime, domum, familiam
remque meam pessimo leto adficias. in haec verba, L. Cae- 12
cili, iures postulo ceterique qui adestis; qui non iuraverit,
in se hunc gladium strictum esse sciat.' haud secus pavidi, 13
quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes
15 custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venu- 1
siam ad consulem ad quattuor milia et quingenti pedites
equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere.
eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos cu- 2
20 randosque cum divisissent, in singulos equites togas et
tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et pediti
denos et arma, quibus deerant, dederunt, ceteraque pu- 3
blice ac privatim hopitaliter facta certatumque, ne a
muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur.
25 sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad de- 4
cem milia hominum erant; Appiusque et Scipio, postquam 5
incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium
extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque
copiae essent, sciscitatumque simul, utrum[que] Venusiam
30 adduci exercitum an manere iuberet Canusi. Varro ipse 6
Canusium copias traduxit; et iam aliqua species consu-
laris exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis,
ab hoste videbantur defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium so- 7

3 nulla *Bau.*: nullo **P**: nullo ⟨loco⟩ **A**^{p} || **10** optime maxime **P**: optimus maximus **A**^{p} || **11** adficias **C**^{2}: adficiat **P** || **16** haec **C**^{2}: et **P** || **21** [et^{2}] *Luc.* || **29** utrum[que] **M**^{5} || **31** species **C**^{x}**M**^{2}: specie **P** || **32** se certe **C**^{2}: se cernei **P** | etsi] si *rec.*

ciorumque, sed occidione occisum cum ducibus exercitum
8 deletasque omnes copias allatum fuerat. numquam salva
urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana
fuit. itaque succumbam oneri neque adgrediar narrare,
9 quae edissertando minora vero faciam. consule exer- 5
cituque ad Trasumennum priore anno amisso, non vul-
nus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus
consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiaban-
tur, nec ulla iam castra Romana nec ducem nec militem
10 esse; Hannibalis Apuliam, Samnium, ac iam prope totam 10
Italiam factam. nulla profecto alia gens tanta mole cladis
11 non obruta esset. compares cladem ad Aegatis insulas
Carthaginiensium proelio navali acceptam, qua fracti
Sicilia ac Sardinia cessere, in⟨de⟩ vectigales ac stipendia-
rios fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Af- 15
rica, cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex
parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae
sunt.

1 LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores se-
natum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custo- 20
2 dia consulerent; neque enim dubitabant deletis exerciti-
bus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus
3 belli restaret, venturum. cum in malis sicuti ingentibus
ita ignotis ne consilium quidem satis expedirent obstre-
peretque clamor lamentantium mulierum et nondum 25
palam facto vivi mortuique et per omnes paene domos
4 promiscue complorarentur, tum Q. Fabius Maximus cen-
suit equites expeditos et Appia et Latina via mittendos,
qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim

23 — p. 128, **17** Zon. IX, 2, p. 1419 B—C. Plutarch. Fab. 18, 1

1 ducibus *Lut.*: duobus **P**: duobus ⟨consulibus⟩ *Gron.*: duobus ⟨consularibus ducibus⟩ *Con.*: ⟨consulibus⟩ duobus *Hertz* | exercitum *Gron.*: exercitibus **P** || **2** deletasque $\mathbf{C}^1\mathbf{M}^x$: delectasque **P** || **5** vero faciam *J. H. Voss*: vero facie **P**: fecero *Gron.*: vero facerem *Wö.* || **8** duo *rec.*: cum **P**: [cum] $\mathbf{A}^D$ || **12** compares $\mathbf{P}^1$: comparesset **P**: compares aut *Als.*: compares scilicet *Ma.* || **14** in⟨de⟩ *Als.*: in **P**: et *Ma.* || **23** malis *Gron.*: aliis **P** || **24** ne *Bollifant*: nec **P** || **26** et per $\mathbf{A}^D$: et paene **P**: per *Ro.* || **27** promiscue $\mathbf{CM}^2$: prae- **P** || **29** profecto *J. Gron.*: profectos **P**

dissipatos fore – referant, quae fortuna consulum atque
exercituum sit et, si quid dii immortales, miseriti imperii, 5
reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint;
quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret,
5 quid agat acturusque sit. haec exploranda noscendaque 6
per inpigros iuvenes esse; illud per patres ipsos agendum,
quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac tre-
pidationem in urbe tollant: matronas publico arceant
continerique intra suum quamque limen cogant, conplo- 7
10 ratus familiarum coerceant, silentium per urbem faciant,
nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent
– suae quisque fortunae domi auctorem exspectent – custo- 8
desque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quem-
quam egredi urbe cogantque homines nullam nisi urbe ac
15 moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit [recte]
tumultus, tum in curiam patres revocandos consulen-
dumque de urbis custodia esse.

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent 1
summotaque foro ⟨per⟩ magistratus turba patres diversi
20 ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae
a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium consu- 2
lem exercitumque caesum; sese Canusii esse, reliquias tan-
tae cladis velut ex naufragio colligentem; ad decem milia
militum ferme esse incompositorum inordinatorumque;
25 Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praeda- 3
que alia nec victoris animo nec magni ducis more nun-
dinantem. tum privatae quoque per domos clades vul- 4
gatae sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut
sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec
30 lugentibus id facere est fas nec ulla in illa tempestate
matrona expers luctus fuerat. itaque ne ob eandem cau- 5
sam alia quoque sacra publica aut privata desererentur,

18–27 Zon. IX, 2, p. 1419 C || **28–30** Plutarch. Fab. 18, 2

1 fore *J. Gron.*: forte **P** || **4** quo A^{p}: quae **P**: qua P^{1} || **7** sit **CD**: sic **P** || **12** expectet **CR** || **14** urbe *Ma.*: urbem **P** || **15** [recte] *Ulrich*: certe *Frig.* || **19** ⟨per⟩ *ed. vet.*: ⟨a⟩ *Wa.* | magistratibus *rec.* || **25** Poenum *Gron.*: menum **P** || **26** nundinantem *Gron.*: nuntiantem **P**

6 senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis classe Punica
7 vastari; cui cum opem inploranti ferre vellet, nuntiatum 5
sibi esse aliam classem ad Aegatis insulas stare paratam
8 instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam adgrederentur. itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent. 10

1 LVII. Litteris consulis praetorisque ⟨recitatis censuerunt praetorem⟩ M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei 15
2 publicae fieri posset, Romam veniret. territi etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae et altera sub terra, ut mos est, ad portam Collinam necata
3 fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Can- 20
tilius scriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter
4 verbera exspiraret. hoc nefas, cum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi 25
5 sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare et quaenam futura finis tantis cladibus foret.

16—p. 131, **1** Plutarch. Fab. 18, 3 || **26—28** et p. 131, 6—11. 20—22 Appian. Hann. 27

4 a classe *Luc.* || **5** vellet *ed. vet.*: vellent **P**: vellent ⟨sui⟩ *He.* (⟨a se missi⟩ *Wei.*: ⟨praefecti ab se missi⟩ *Wa.*) || **6** sibi esse *ed. vet.*: his est **P**: ibi esse *ed. vet.*: his esse *Wa.* || **7** instructamque **C**: -taque **P** | versum ad *ed. vet.*: adversum **P** || **11** ⟨recitatis⟩ *Wδ.*: ⟨lectis⟩ *vel* ⟨perlectis⟩ *rec.*: ⟨moti⟩ *Vallet* | ⟨censuerunt⟩ *rec.*: ⟨censuerunt patres⟩ *Sig.*: ⟨censuere⟩ *Wa.* || **12** ⟨praetorem⟩ *Gron.* | M. *Gron.*: marcium **P**: Marcellum *Heus.* || **16** posset **C**M^1**D**: posse **P** || **18** [et] *Doer.* || **21** pontificis **P**: pontificius *Cassius Hemina ap. Prisc.* 7, 11 | nunc M^1: non **P**: [non] *Vaassen*

interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria 6
facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in
foro bovario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo
consaeptum, iam ante hostiis humanis, minime Romano
5 sacro, inbutum.

Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus 7
ab Ostia mille quingentos milites, quos in classem scriptos
habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit; ipse, 8
legione classica — ea legio tertia erat — cum tribunis mili-
10 tum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Fu-
rio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis
itineribus contendit. in⟨de⟩ dictator ex auctoritate patrum 9
dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister equitum di-
lectu edicto iuniores ab annis septemdecim et quosdam
15 praetextatos scribunt. quattuor ex his legiones et mille
equites effecti. item ad socios Latinumque nomen ad 10
milites ex formula accipiendos mittunt. arma, tela, alia
parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt templis
porticibusque. et aliam formam novi dilectus inopia 11
20 liberorum capitum ac necessitas dedit: octo milia iuvenum
validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellent-
ne militare, empta publice armaverunt. hic miles magis
placuit, cum pretio minore redimendi captivos copia
fieret.

25 LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam 1
ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis
intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios, 2

1—5 Zon. VIII, 19, p. 1403 B; Tzetzes, in Lycophr. Alex. 603 || **6—12** Plutarch. Marcell. 9, 2—3 || **12—24** Zon. IX, 2, p. 1419 C—D. Val. Max. VII 6, 1. Orosius IV, 16 || **19—22** Eutropius III, 10, 4 || **25** — p. 132, **23** Appian. Hann. 28

2 Gallus et Galla *ed. vet.*: callus et galia **P** || **3** terram *Duker*: terra **P** || **4** consaeptum *ed. vet.*: consectum **P** | iam *Gron.*: viam **P** || **6** ut rebantur **C^2**: verebantur **P** || **7** quos **$C^2 M^2 D$**: quod **P** || **9** classica *Als.*: classisca **P**: classis **P^2** || **12** in⟨de⟩ *Crev.* || **13** dictus M. *ed. vet.*: ductum **P**: dictus **P^2** | Ti. *Sig.*: t. **P** || **15** legiones **A^D**: legionibus **P** || **16** socios **$R^1 M^1 D$**: sociis **P** || **17** tela, alia **C**: tetalia **P** || **19** porticibusque **$C M^2$**: porcibusque **P** | aliam **$C^4 D$**: alia **P**: [alia] *Luc.* || **23** redimendi *ed. vet.*: redime **P**: redimi **P^2** || **27** socios *rec.*: sociis **P**

sicut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti sermone adlo-
3 quitur: non internecivum sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare. et patres virtuti Ro- 5 manae cessisse, et se id adniti, ut suae in vicem simul
4 felicitati et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam facere; pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos.
5 quamquam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pre- 10 tium, quo pepigerant dedentes se, laeti tamen quam-
6 cumque condicionem paciscendi acceperunt. placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se reditu-
7 ros, acceptum. missus cum his Carthalo, nobilis Cartha- 15 giniensis, qui, si forte ad pacem inclinarent animi, con-
8 diciones ferret. cum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, velut [illud] aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante
9 noctem comites adsequitur. ubi Romam venire eos nun- 20 tiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

1 LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. quorum princeps 'M. Iuni vosque, patres conscripti,' 25 inquit 'nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati
2 viliores fuisse captivos quam nostrae; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus neg-
3 legendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt. non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed cum 30 prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos;
4 diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vul-

9 centenos *Sig.*: centum **P** || **16** inclinarent animi *Per.*: inclinaret (-arent **A**p) animos **P**: inclinaret animus *rec.*: inclinare ⟨cerneret⟩ animos *Koch* || **18** velut [illud] **C**: veluti [illud] *Als.*: velut ibi *rec.*: velut illic *Gron.* || **20** ubi **C**x**M**2**D**: urbi **P** | venire **M**2**D**: venere **P** || **21** Carthaloni **C**2**M**x: -onis **P** || **25** princeps **C**2: principes **P** | Iuni vosque *Har.*: iuniusque **P** || **29** nos **A**p: alios **P**

neribus vallum sumus tutati; postero die, cum circum- 5
sessi ab exercitu victore aqua arceremur nec ulla iam
per confertos hostis erumpendi spes esset nec esse nefas
duceremus quinquaginta milibus hominum ex acie nostra
5 trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum mili-
tem restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo red- 6
empti dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii
erat, hosti tradidimus. maiores quoque acceperamus se a 7
Gallis auro redemisse et patres vestros, asperrimos illos
10 ad condiciones pacis, legatos tamen [ad] captivorum
redimendorum gratia Tarentum misisse. atqui et ⟨ad⟩ 8
Alliam cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utraque
non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna fuit:
Cannenses campos acervi Romanorum corporum tegunt,
15 nec supersumus pugnae, nisi in quibus trucidandis et
ferrum et vires hostem defecerunt. sunt etiam de nostris 9
quidam qui ne in acie quidem fuerunt, sed praesidio
castris relicti, cum castra traderentur, in potestatem
hostium venerunt. haud equidem ullius civis et commili- 10
20 tonis fortunae aut condicioni invideo, nec premendo alium
me extulisse velim: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum
et cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex
acie fugientes non prius quam Venusiae aut Canusi consti-
terunt, se nobis merito praetulerint gloriatique sint in se
25 plus quam in nobis praesidii rei publicae esse. sed illis et 11
bonis ac fortibus militibus utemini et nobis etiam promp-
tioribus pro patria, quod beneficio vestro redempti atque
in patriam restituti fuerimus.

Dilectum ex omni aetate et fortuna habetis; octo 12
30 milia servorum audio armari. non minor numerus noster
est, nec maiore pretio redimi possumus quam ii emuntur;
nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano

29. 30 Appian. Hann. 28

6 quo $\mathbf{C^x M^3 D}$: quod **P** || **10** condiciones **C**: -ione **P** | [ad] $\mathbf{M^1}$ || **11** ⟨ad⟩ *Gron.* || **12** Alliam *Gron.*: aliam **P** || **17** in] ex *Per.* | fue-runt *Als.*: fuere *Wö.*: refugerunt **P** || **25** illis et] et illis *Crev.*: illis ut $\mathbf{M^2 A^p}$: illis et ⟨nobis⟩ *He.* || **27** quom *Luc.* || **29** habetis $\mathbf{M^2 D}$: habitis **P**

13 faciam. illud etiam in tali consilio animadvertendum
vobis censeam, patres conscripti, si iam duriores esse
velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti
14 relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui [vos] hospitum nu-
mero captivos habuit? an barbaro ac Poeno, qui utrum 5
15 avarior an crudelior sit, vix existimari potest? si videatis
catenas squalorem deformitatem civium vestrorum, non
minus profecto vos ea species moveat quam si ex altera
parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras.
16 intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo 10
curiae stantium cognatorum nostrorum exspectantium-
que responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis qui
absunt ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum
ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est?
17 [se] si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra 15
naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse
censeamus, cum indigni ut redimeremur a vobis visi simus.
18 rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio
captivi; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis,
ad redimendos sese missis. redeam ego in patriam tre- 20
centis nummis non aestimatus civis? suum quisque ani-
19 mum, patres conscripti. scio in discrimine esse vitam cor-
pusque meum: magis me famae periculum movet, ne a
vobis damnati ac repulsi abeamus; neque enim vos pre-
tio pepercisse homines credent.' 25

1 LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba quae in
comitio erat clamor flebilis est sublatus, manusque ad
curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cogna-
2 tos redderent. feminas quoque metus ac necessitas in
foro [ac] turbae virorum inmiscuerat. senatus summotis 30
3 arbitris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur et

26—31 Appian. Hann. 28

2 iam A^{V}: tam **P**: tamen *Schottus* || **3** cui C^{x}: quin **P** || **4** [vos] *Bauer*: suos *Crev.* || **15** [se] *ed. vet.*: sed **C** || **17** [a] *Ma.* | simus *Mur.*: sumus **P** || **18** rediere C^{2} M^{3} *(et infra)*: redire **P** | quondam M^{3}: quam **P** || **19** captivi *Her.*: captiti **P** || **21** ⟨habet⟩ animum *ed. vet.*: animum ⟨habet⟩ *Wei.* || **29** [in] *Koehler* || **29.30** [in foro ac] *J. H. Voss* || **30** [ac] *Gron.*

alii redimendos de publico, alii nullam publice inpensam
faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; quibus 4
argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pe-
cuniam mutuam praedibusque ac praediis cavendum
5 populo censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscae ac 5
nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interro-
gatus sententiam ita locutus fertur: 'Si tantummodo 6
postulassent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt,
ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi
10 sententiam peregissem; quid enim aliud quam admonendi 7
essetis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem
militarem exemplo servaretis? nunc autem, cum prope
gloriati sint quod se hostibus dediderint, praeferrique
non captis modo in acie ab hostibus sed etiam [ab] iis
15 qui Venusiam Canusiumque pervenerunt atque ipsi C.
Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum,
patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar.
atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii 8
apud ipsum exercitum agerem, optimum testem igna-
20 viae cuiusque et virtutis, aut unus hic saltem adesset
P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites
hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate
essent. sed cum fessis pugnando hostibus, tum victoria 9
laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua noctem
25 ad erumpendum liberam habuissent et septem ⟨milia⟩
armatorum hominum erumpere etiam ⟨per⟩ confertos
hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt
neque alium sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sem- 10
pronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos,
30 dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silen-
tium esset, dum nox inceptum tegere posset, se ducem
sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in socio-
rum urbes posse. si, ut avorum memoria P. Decius tri- 11

6 videbatur **CR**: videatur **P**: videvatur $\mathbf{P}^1$ || **9.10** brevi sen-
tentiam *ed. vet.*: brevis (brevi **C**) sententia **P** || **14** [ab] *ed. vet.* ||
23 sed *Gron.*: et **P** || **25** ⟨milia⟩ $\mathbf{C}^4$ || **26** ⟨per⟩ *Als.*: ⟨inter⟩ **y** ||
30 castra ⟨sineret⟩ *Luc.* || **32** perveniri *Gron.* || **33** si, ut *Ma.*:
sicut **P**: ⟨si⟩ sicut *Wex*

bunus militum in Samnio, si, ut nobis adulescentibus
priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis volun-
tariis, cum ad tumulum eos capiendum situm inter me-
dios duceret hostes, dixit: 'Moriamur, milites, et morte
nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones', 5
12 si hoc P. Sempronius diceret, nec viros quidem nec Ro-
manos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset
13 comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem
ferentem demonstrat; reduces in patriam ad parentes, ad
14 coniuges ac liberos facit. ut servemini, deest vobis ani- 10
mus: quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? quin-
quaginta milia civium sociorumque circa vos eo ipso die
caesa iacent. si tot exempla virtutis non movent, nihil
umquam movebit; si tanta clades vilem vitam non fecit,
15 nulla faciet [et]. liberi atque incolumes desiderate patriam; 15
immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis:
sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure
16 civium, servi Carthaginiensium facti. pretio redituri estis
eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium ci-
vem vestrum non audistis arma capere ac sequi se iuben- 20
tem; Hannibalem post paulo audistis castra prodi et
17 arma tradi iubentem. quam⟨quam quid⟩ ego ignaviam
istorum accuso, cum scelus possim accusare? non modo
enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac
retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertis 25
summovissent. prius, inquam, P. Sempronio per civium
18 agmen quam per hostium fuit erumpendum. hos cives
patria desideret? [et] quorum si ceteri similes fuissent,
neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, ci-
19 vem haberet. ex milibus septem armatorum sescenti ex- 30
stiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi
atque armati redirent, neque his sescentis [milia] hostes

1 si ut *Ma.*: sicut **P** || **2** ⟨M.⟩ Calpurnius *H. J. Mü.* || **4** duceret **y**: ducere **P** || **6** equidem *Koch* || **7** ducerem *Koch* || **9** demonstrat; reduces *Lip.*: demonstraret duces **P** || **14** vilem **D**: velem **P** || **15** [et] *ed. vet.* || **17** sero $\mathbf{C}^{2}$: desero **P** | abalienato *Ma.* ([abalienati iure civium] *Her.*) || **20** iubentem **MD**: iuventutem **P**: iuventem $\mathbf{P}^{1}$ || **22** iubentem **y**: iuventutem **P** | quam⟨quam⟩ *Ussing* | ⟨quid⟩ *Wei.* || **28** [et] **y** || **32** sescentis $\mathbf{M}^{3}$: sescenta **P** | [milia] *Ma.*

obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia armatorum Canusii fortia fidelia, patres conscripti. nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam fortes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? nisi quis credere potest aut adfuisse erumpentibus, qui ne erumperent obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, cum silentio noctis erumpendi occasio esset. ⟨at⟩ ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae deessent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt. orto sole ab hostibus ad vallum accessum; ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. haec vobis istorum per biduum militia fuit. cum ⟨in⟩ acie stare ac pugnare decuerat, [cum] in castra refugerunt; cum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. et vos redimam? cum erumpere ⟨e⟩ castris oportet, cunctamini ac manetis; cum manere ⟨et⟩ castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostis e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt.'

6 aut adfuisse *Con.*: fuisse ut **P**: adfuisse *Luc.*: aut favisse *Ma.*: favisse *Nov.*: fuisse usui *Wei.*: fuisse utiles *Koch* | ne erumperent *rec.*: necrumperent **P**: necerumperent **P**[2] || **12** ⟨at⟩ *Wex*: ⟨at enim⟩ *ed. vet.* || **14** armis *rec.*: arma **P** || **16** deessent *rec.*: abdesunt **P**: desunt **P**[1] || **18** ab hostibus **P**: hostis **A**[p]: ab *ante* orto *transp. Wö.* | accessum *rec.*: accessit **P** || **20** istorum *Wei.*: ipsorum **P** || **21** ⟨in⟩ *ed. vet.* || **22** decuerat *ed. vet.*: -erit **P**: decuit *Wei.* | [cum] *Luc.*: tum **M**[6] || **24** et vos *Als.*: quos **P**: vos *ed. vet.* | redimam⟨us⟩ *Luc.* | ⟨e⟩ *rec.* || **25** ⟨et⟩ *rec.*

1 LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines
2 movit, quia nec aerarium exhaurire, magna iam summa 5 erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem, maxime huiusce rei, ut fama erat,
3 egentem locupletari volebant. cum triste responsum, non redimi captivos, redditum esset novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis 10 fletibus questibus legatos ad portam prosecuti sunt.
4 unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt conprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem 15 esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; de eis cum dubitatum in senatu esset admitterentur in urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus dare-
6 tur; morantibus deinde longius omnium spe alios tris 20 insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium
7 et L. Manlium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos tris ad Hanniba-
8 lem revertisse, decem veteres remansisse, quod per cau- 25 sam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvissent; de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, victosque
9 paucis sententiis, qui dedendos censuerint; ceterum proxumis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque con- 30 fectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita sed

1—11 Appian. Hann. 28. Val. Max. II, 7, 15 || **17**—p. 139, 1 Zon. IX, 2, p. 1420 A. Val. Max. II, 9, 8

5 quia **M**^{x}: quam **P**: qua **A**^{D} | exhaurire **CD**: exaurire **P**: exhauriri *Her.* || **11** questibus⟨que⟩ **C**^{2} || **17** primo *Wö.*: primo ⟨legatos⟩ *Luc.* || **29** dedendos **CRM**^{1}: -dum **P**: -dus **P**^{1}

prope luce ac publico caruerint. mirari magis adeo dis- 10
crepare inter auctores, quam quid veri sit discernere queas.
Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel [de] ea res indicio ⟨est, quod fides socio⟩rum,
5 quae ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla
profecto alia de re, quam quod ⟨de⟩speraverant de im-
perio. defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, 11
Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pen-
tros, Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Uzentini, et 12
10 Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini,
Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli. nec 13
tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt, ut
pacis usquam mentio apud Romanos fieret, neque ante
consulis Romam adventum nec postquam is rediit reno-
15 vavitque memoriam acceptae cladis; quo in tempore 14
ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta
clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam
itum frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae,
quod de re publica non desperasset; qui ⟨si⟩ Carthaginien- 15
20 sium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

4—11 Pol. III, 118, 2—3. Plutarch. Fab. 17, 3—4 || **11—13** Eutropius III, 10, 4 || **15—19** Front. Strat. IV, 5, 6. Val. Max. III, 4, 4. Plutarch. Fab. 18, 4—5 || **19. 20** Val. Max. II, 7 ext. 1

4 [de] **CM^{4}D** | ⟨est quod fides socio⟩rum *Als.* || **5** ad eam **M^7**: eadem **P** | labare **C^X**: laborare **P** || **6** ⟨de⟩speraverant **M^{7}D** || **7** ⟨Campani⟩ Atellani *Lut.*: Atellani ⟨Campani⟩ *Wei.* || **10** omnis **CM^{2}D**: -nes **P** || **19** ⟨si⟩ *rec.*

INDEX AVCTORVM QVIBVS LIVIVS VSVS EST

1, 14	fama cf. Pol. III, 5, 7
14, 23	quidam scripsere cf. Pol. III, 17, 9
21, 15	fama
23, 15	haud dubium cf. Pol. III, 40, 9
23, 16	quidam annales, alii
26, 28	quidam tradunt
27, 2	magis constat cf. Pol. III, 46
36, 23	quidam auctores cf. Pol. III, 56, 3
36, 26	auctores. qui plurimum . . . qui minimum cf. Pol. III, 56, 4
36, 28	L. Cincius Alimentus cf. Fragm. CI–CXVII
37, 1	quidam auctores cf. Pol. III, 66, 7
37, 7	vulgo credere
37, 9	Coelius cf. Fragm. CCXXV–CCXXX
46, 16	Coelius
46, 18	plures auctores et fama cf. Pol. X, 3
46, 31	Coelius
47, 10	auctores cf. Pol. III, 66, 6
73, 15	traditur ab aliis
73, 17	Fabius cf. Fragm. LXX–LXXXIII
74, 18	ferunt
95, 1	quidam auctores
97. 8	ferunt
103, 10	omnium prope annales cf. Pol. III, 87, 6
103, 11	Coelius
107, 18	variant auctores
107, 20	alii . . . alii
107, 27	quidam auctores cf. Pol. III, 107, 9–15
113, 14	tradunt
121, 14	ferunt
122, 29	dicuntur
123, 3	numerant
123, 9	dicuntur
126, 8	dicuntur
126, 9	quidam auctores
138, 17	alia fama